

«VOSTÈ SENYORA
POT TENIR UNA CROLLS»

HISTÒRIA DE LA FÀBRICA CROLLS DE REUS

CENTRE DE LECTURA
REUS 1859

AROLA EDITORS

[publicacions]
urv

«VOSTÈ SENYORA
POT TENIR UNA CROLLS»

HISTÒRIA DE LA FÀBRICA CROLLS DE REUS

ISABEL MARTÍNEZ MARTÍNEZ

Pròleg
MATIAS VIVES MARCH

136
ASSAIG

EDICIONS DEL CENTRE DE LECTURA
REUS 2016

1a edició:
novembre del 2016

Edita:
Centre de Lectura de Reus i Arola Editors
ISBN: 978-84-945335-2-5
ISBN: 978-84-946247-2-8

Centre de Lectura de Reus
Carrer Major, 15 - 43201 Reus, Tarragona
Tel.: 977 77 31 12
www.centrelectura.cat

Arola Editors
Polígon Francolí parcel·la 3 nau 5 - 43006 Tarragona
Apt. Correus 253 - 43080 Tarragona
Tel. 977 553 707
arola@arolaeditors.com
www.arolaeditors.com

Coedita:
Publicacions URV
ISBN: 978-84-8424-496-7

Publicacions de la URV
Av. Catalunya, 35 - 43005 Tarragona
Tel.: 977 558 474
publicacions@urv.cat
www.publicacions.urv.cat

© Centre de Lectura de Reus
© Isabel Martínez Martínez

Correcció lingüística: Agnès Toda

Consell editorial: Pere Gabriel Sirvent (UAB),
Magí Sunyer Molné (URV), Mercè Costafreda Felip.

Disseny coberta: Fèlix Arola.

Fotografia coberta: Imatge publicitària d'una rentadora Crolls.

Cedida per Maria Vendrell López

Imprimeix: Gràfiques Arrels. Tarragona

D.L.: T 1534-2016

SUMARI

Pròleg	13
A propòsit de la Crolls	19
Abans de la Crolls	23
El naixement d'un projecte empresarial amb ADN reusenc	31
Un producte amb potencial: els llargs anys 50	41
Els anys d'expansió: la construcció del mite Crolls	55
De la internacionalització del projecte a les primeres vagues	73
La Crolls canvia de mans: l'entrada al grup Orbaiceta	97
Annexos	133
Testimonis entrevistats per la recerca	135
Bibliografia	137
Fonts documentals	139
Imatges	141

*Al Josep Banet Prats,
per compartir amb mi el fil del qual estirar*

*A totes les persones que han compartit amb
mi la seva memòria sobre la Crolls*

LA FÀBRICA

L'any mil nou-cents vint-i-cinc jo encara
no havia nascut. Això vol dir
que segons com es miri, molts dels fets
que van passar aleshores no m'afecten
o m'afecten a penes. Renuncio,
doncs, a narrar pel menut les foteses
que m'han contat després. Ara m'importa
deixar dit que aquell any s'inaugurà la fàbrica.
Això i, també, recordar persones
que mai no es solen esmentar a les cròniques

...

Miquel Martí i Pol

PRÒLEG

Tenim a les mans l'obra d'una esplèndida periodista. Un relat sense fissures ni concessions. Un relat obert a interpretacions; escrit per una periodista de la història que sembla no voler jutjar, ni avaluar; però que vol explicar les coses de manera que cada lector pugui fer-ho. La Isabel, evidentment, ho aconsegueix.

Un exemple: l'any 1948 (quan més de vint-i-cinc milions d'espanyols tenien encara «*cartilla de racionamiento*»), l'empresa, la Crolls, havia d'escollir el seu nom. L'autora ho explica amb senzillesa, com de passada, però, en realitat, ens regala el detall d'un magnífic procés de participació ciutadana. Si hom vol llegir aquella «anècdota» en clau d'interpretació translativa, no pot fer altra cosa que deixar anar un somriure en descobrir al llibre que allò que l'anomenada «societat civil» fa fàcil en temps de dictadura, els «polítics de la por» ho fan impossible en temps de democràcia.

Per acabar-ho d'adobar, tot el relat sobre com neix la idea de la Crolls, com se'n posen els fonaments, com se'n construeix la bastida, a quins sectors socials adrecen el seu producte, com fan el salt al gran consum i... en quines condicions, ens ho descriu amb verb de lectura fàcil, casi de Twitter, fent alhora un tàcit panegíric de l'emprenedor català, a qui avui dia posaríem catifes vermelles fiscals, i l'exhibiríem a TV3 a manera d'exemple per a estudiants d'Administració i Direcció d'Empreses de les nostres universitats.

Quan arran de la lectura del llibre que tenim a les mans, hom es despulla de les connotacions polítiques pròpies de l'època, un fet tan important com la posada en funcionament d'una empresa com la Crolls, no pot deixar de pensar en allò que ens ha fet grans com a país, que no és altra cosa que la fortalesa de la nostra gent; la fortalesa dels qui la

varen pensar, constituir i posar en marxa, i la d'aquells que ho varen aprofitar per venir-hi a treballar des de molt lluny, parlant llengües distintes, però conformant, amb el pas del temps, un sol poble. Tot enmig d'autarquies més o menys imposades, falta de matèries primeres i talls constants d'electricitat.

Com a diputat del PSUC al Parlament de Catalunya, per la circumscripció electoral de Tarragona, durant els anys 1980-1988, em va tocar viure la crisi del sector dels electrodomèstics de la «línia blanca» i, de manera especialment cruenta, la de la Crolls. La Crolls formava part de la meua vida. Només tenia 4 anys més que jo. Era tot un símbol a Reus, i Reus un símbol a la «província». El túnel de la dictadura era encara present arreu. Tortosa tenia –llavors encara més volgutament que ara–, el fatídic monument a la batalla de l'Ebre, Tarragona el «Gobierno Civil y el Militar», i Reus... el Centre de Lectura. I això explica moltes coses. El debat cultural, que és l'únic que pot subministrar la llavor per canviar les coses, l'anàvem a comprar a Reus, i els treballadors de la Crolls participaven abastament i afortunada d'aquell mercat.

D'aquells mesos de combat des de les institucions, per intentar salvar la Crolls, em queda el record d'uns treballadors i unes treballadores que parlaven del *cash flow* amb una naturalitat del tot estimulant, al mateix temps que estranya en segons quines parròquies, i les llargues hores de reunions amb l'alcalde Borrell i els consellers implicats en el tema a la recerca d'una solució que minimitzés els danys. Era un moment d'emergència social a Reus i comarca (la ciutat de Reus quasi mai ha caminat sola), i quan hi ha una situació d'emergència l'oposició política no ha d'aprofitar-la per arraconar el Govern; s'ha d'arremangar i treballar colze a colze amb el Govern per intentar sufocar-la. Ja ens discutirem sobre els orígens i la sortida de l'emergència més tard. Així entenien, i així entenc encara, el servei a les persones des de la política, i així vaig posicionar-me –junt amb tota la gent del PSUC– durant la crisi de la Crolls, malauradament amb poc èxit.

La Crolls no va tancar per tenir un mal producte. Tot al contrari. Si existia un producte de qualitat en el sector de la línia blanca calia buscar-lo a la Crolls. És cert que els costos de producció eren elevats i que instal·lacions com les de Corberó, al Baix Llobregat, estaven molt més ben dimensionades, però aquesta no és la raó última del tancament de la Crolls, en el moment en què es va produir. No dic que no hagués tingut problemes més endavant. No ho sé. No ho sap ningú. Però la raó

última era la voluntat del Govern central d'alterar el mapa del sector, justificant-ho, d'una banda, amb la legislació sobre «reconversions industrials» (malament quan el polític vol fer d'empresari sense assumir personalment els riscos de ser-ho) i, d'una altra, amb el famós informe McKinsey (un informe d'experts sempre queda bé, per justificar allò que tu ja has decidit prèviament).

La història és coneguda, per reiterada. Tens un molt bon producte. Necessites capitalització per endegar reformes estructurals que et permetin abaratir els costos de producció. El savi de torn comença a escampar que el teu problema és de dimensió. Et convencen, si us plau per força, del fet que t'has d'integrar en un grup més gran. L'integrador és d'un país diferent del teu, amb estructures financeres pròpies, drets forals i concert econòmic. El teu govern no té competències per fer-hi front, ni diners, ni possibilitats d'aconseguir-los. Al final, et deixen la fam i s'emporten el pa. Aquest itinerari, que la Isabel Martínez explica de manera sàvia i entenedora al llarg del llibre, és un itinerari calcat anys més tard amb la reconversió del sector financer, en allò que pertoca a les caixes d'estalvi (Catalunya versus Espanya), o dels sectors de l'automoció, la robòtica o la química, en allò que fa referència a la relocalització industrial europea (Espanya, Itàlia, Grècia, Portugal versus Alemanya). La Crolls no va ser una excepció.

La Generalitat no tenia res a fer enfront del Govern de Navarra i d'un Govern estatal que, lluny d'aplaçar el deute acumulat permetent la capitalització indirecta de l'empresa, era el principal instigador de les previsions contingudes en el Pla de Reconversió Industrial del sector, en detriment de Reus i en benefici d'altres fàbriques instal·lades en altres territoris.

La Isabel Martínez ens fa el regal d'aquest llibre, i ella, a l'ensem, ha rebut el regal de la munió de testimonis que hi apareixen, en tant que autèntics actors i legataris de la Crolls. Mentre va durar la crisi de l'empresa alguns d'ells em varen ensenyar moltes coses, i voldria que aquest text servís d'agraïment a tots aquells que varen lluitar per evitar la desaparició de la Crolls, des del més alt directiu fins a la darrera treballadora. La lliçó de cultura sindical i esforç cívic i ciutadà que van fer els sindicalistes de CCOO durant aquells mesos no té preu, i necessitem un llibre com aquest per recordar-los-ho i recordar-nos-ho.

La història de la Crolls fou una història d'èxit fins al moment mateix en què el vector financer va prevaldre sobre les altres expressions del

capitalisme. Vaja, més o menys com el món actual fins a la crisi de Lehman Brothers.

Acabo aquest pròleg agraint a l'autora l'oportunitat que m'ha donat d'escriure'l. Això m'ha permès fruit del llibre abans de veure'l publicat, és cert, però, sobretot, m'ha permès recordar una època de sinceritats empresarials i sindicals, i unes maneres de fer política a ras de terra, al costat dels treballadors, que no tancava portes ni negava el diàleg a ningú, a la recerca de consolidar la democràcia i fer avançar polítiques de progrés. Fer política d'esquerres, en democràcia, vol dir treballar per crear majories socials a favor de la igualtat com a única garantia d'èxit, quan aquest s'assoleix, o de convertir els fracassos en llavor de nous combats, de noves majories, de més èxits futurs, quan, com en el cas de la Crolls, els adversaris tenen instruments inabastables. La gent de la Crolls ha estat llavor i la Isabel Martínez ho llegeix i escriu fantàsticament en aquest llibre. Moltes gràcies Isabel.

Matias Vives March

A PROPÒSIT DE LA CROLLS

Sense buscar-ho premeditadament, una recerca històrica neix molt sovint d'una d'anterior. Aquest és el cas de l'estudi que teniu a les mans que inicialment va començar a perfilar-se durant el llibre sobre els rentadors del barri del Carme de Reus realitzat conjuntament amb Dolors Joanpere el 2007. Després d'haver entrevistat a diferents testimonis femenins que corroboraven la feixuga tasca de fer la bugada, resultava molt interessant abordar la història d'una fàbrica de rentadores com la Crolls que havia contribuït a desterrar per sempre més el fet d'anar a les basses. Una circumstància a la qual es podia afegir que la Crolls havia estat una empresa pionera en l'àmbit europeu en fabricar la primera rentadora automàtica del mercat.

Posteriorment, l'atzar em va fer coincidir amb Josep Banet, el darrer president del Comitè d'Empresa de la Crolls, que va detallar-me la titànica lluita dels treballadors per salvar-la enmig de la dura reconversió industrial dels anys 80 del segle xx a l'Estat espanyol; una reconversió que, finalment, acabaria amb la història d'un negoci de gairebé 40 anys de vida amb un passat notable d'expansió internacional.

Per si aquests punts d'interès es poguessin considerar insuficients, vaig tenir la sort d'entrevistar un seguit de testimonis que, a banda d'aportar-me informació molt valuosa, van facilitar-me fotografies inèdites d'aquesta factoria i, sobretot, la seva memòria entusiasta sobre una empresa que, en l'àmbit local, semblava totalment oblidada malgrat la seva important trajectòria des del 1948 arreu de l'Estat i a Europa. En representació de totes aquestes persones, m'agradaria citar, especialment, la generositat de Maria Vendrell que va cedir-me multitud de fotografies i anuncis de l'empresa.

Si es té la pretensió de publicar, dedicar-se a la recerca històrica s'ha convertit avui en una mena d'utopia. Per aquest motiu, les circumstàncies d'aquests anys em porten a la ment els versos del poeta Kavafis que parlen d'una travessia d'aprenentatge llarga i accidentada en què l'arribada al destí sempre es demora i en què el recorregut està ple de peripècies. En aquest marc, vull agrair la confiança i la generositat del Centre de Lectura de Reus per fer possible la publicació d'aquesta recerca sobre una empresa que –curiosament– va fer sempre bandera del seu naixement reusenc i que durant dècades va apostar per la ciutat com a centre de treball; una qualitat que –en la meua opinió– el pas del temps no ha sabut recompensar-li amb justícia.

Així mateix, vull aprofitar aquestes línies per agrair el pròleg de Matias Vives que, des de la seva tasca de diputat al Parlament de Catalunya, va viure en primera persona l'etapa de lluita dels treballadors per mantenir oberta l'empresa en uns moments de profunda transformació econòmica i social del país.

Properament, es compliran els 70 anys de la fundació d'aquesta empresa impulsada en els seus inicis per un nombre important de reusencs. Per aquest motiu, aquesta recerca vol contribuir modestament al coneixement i divulgació de la història i la memòria d'una fàbrica que va arribar a convertir-se no només en un referent tècnic del món dels electrodomèstics sinó també, a finals de la dècada dels 70 i primers 80, en el centre de treball privat més gran de la capital del Baix Camp.

ABANS DE LA CROLLS

Avui fer la bugada representa únicament introduir la roba a la màquina, pitjar un botó i afegir el detergent a la sabonera corresponent. Sempre no ha estat així de fàcil. Gran quantitat de dones pròximes a la seixantena o d'edat més avançada poden explicar com la bugada familiar era una empresa dura i feixuga fins fa relativament poc temps. Aquestes persones han viscut l'experiència de rentar la roba a mà, bé en un safareig col·lectiu o en un particular instal·lat a casa quan es tenia la sort de tenir aigua corrent a la llar. Poden explicar també que fer la bugada era una operació laboriosa que anava més enllà del mateix procés del rentat: en primer lloc, requeria el transport dels pesats fardells de roba i dels utilitatges pertinents (sabó, blauet, lleixiu...), el rentat en un curs d'aigua natural o un safareig, patir les incomoditats i, moltes vegades, el fred d'un espai comunitari i, finalment, el trasllat de la roba mullada de nou a la llar. No cal dir, a més, que la bugada era, com la resta de tasques domèstiques, feina de dones i les mans que rentaven la seva brutícia sempre femenines.

A l'igual que altres electrodomèstics com l'aspiradora, el frigorífic o la cuina, les primeres màquines de rentar van suposar un avantatge limitat al mètode manual de fer aquestes tasques. La maquinària de les primeres rentadores era encara poc precisa, cara i complicada d'emprar. Per aquest motiu, els anuncis primerencs d'aquests aparells són sovint un seguit d'instruccions a seguir per tirar endavant l'operació del rentat.¹ Una operació que sovint s'iniciava la nit anterior al dia de fer la bugada. Realment, les mestresses de casa havien avançat poc respecte al mètode manual.

1 SALA, Teresa-M. *La vida cotidiana en la Barcelona de 1900*. Madrid: Sílex, 2005.

Haurien de passar algunes dècades encara perquè el que havia començat com un procés lent de millora arribés a ser una veritable revolució, que afectés profundament la vida quotidiana a les llars del segle XX.

Malgrat que la revolució domèstica no es limitaria només al paper de la rentadora, aquestes planes se centraran bàsicament en aquesta màquina. Es farà a través de la trajectòria històrica concreta de l'empresa reusenca Crolls SA que –si hem de fer cas als lemes publicitaris de la mateixa companyia– hauria tingut l'honor d'haver fabricat la primera rentadora automàtica a Europa entre els anys 1947-1948.

Com s'ha dit abans, la rentadora mecànica és força anterior. Des de mitjan segle XIX, existeixen referències històriques sobre la fabricació de rentadores de roba no automàtiques a diferents països. Com molts altres invents del segle XIX (la fotografia, el cinema...), la gènesi de l'aparell fa difícil afirmar la paternitat amb rotunditat tot i que, al respecte de la rentadora elèctrica, sembla que la historiografia concideix a assenyalar que la invenció és obra de l'enginyer nord-americà Alva John Fisher (1862-1947).²

Pel que fa a la introducció d'aquests primers aparells a l'Estat espanyol és força freqüent trobar anuncis publicitaris en multitud de publicacions al tombant del segle XIX. Així, per exemple, *La Correspondencia de España*³ publicita un aparell d'aquestes característiques de la següent manera: «*Lavadoras mecánicas perfeccionadas, grandes y prácticas, garantizadas a 70 pts.*» No es tracta en absolut d'una excepció. El diari *El Imparcial*⁴ també publica un anunci d'aquest electrodomèstic de la marca Siglo XX a un preu de 140 pessetes al comptat o que es podia adquirir a terminis.

Aproximadament, a partir de 1908 les rentadores mecàniques mogudes per vapor i de fabricació alemanya també es podien comprar a Barcelona tot i que el seu mercat sembla que va ser força limitat. N'hi havia de 9 tipus segons l'establiment al qual es dirigien (hotel, fonda, restaurant...) i es comercialitzaven sota l'eslògan «*¡Lavad vuestra ropa en casa! Usando la máquina de lavar Todo vapor.*» Segons constava a la publicitat, la compra del producte estava adreçada exclusivament a particulars.

2 CAROL, Màrius. «El electrodoméstico más valorado» a, *Historia y vida*, núm. 384 (2000), p. 12-13.

3 *La Correspondencia de España*, 20 de maig de 1903, p. 4.

4 *El Imparcial*, 4 de juliol de 1903, p. 4.

A finals dels anys 20 també era possible comprar en botigues especialitzades, neveres, aspiradores i altres electrodomèstics de fabricació estrangera a un preu encara prohibitiu per les classes populars.

Aquest panorama no era molt diferent del que hi havia en altres països europeus. Des d'un primer moment el principal problema comercial que van tenir aquests aparells va ser l'alt cost que representava la seva compra en relació amb els sous del servei domèstic, tan freqüent a les llars acomodades. A França, per exemple, el 1929 una rentadora costava 700 francs, és a dir, dos terços d'un salari obrer parisenc i una minyona guanyava 4.500 francs anuals. Tampoc a Anglaterra la rentadora va ser un enginy molt popular: el 1949 només el 4% de les llars del país en disposava.⁵

Tot i els petits avantatges que aquestes màquines podien representar respecte a la feina de fer bugada als rentadors públics o al rentador de casa pels afortunats que disposaven d'aigua corrent, els resultats no devien ser excepcionals tenint en compte la mirada irònica que algunes publicacions feien sobre l'aparell. Mostra d'aquest to humorístic és un text publicat l'any 1917 a la revista *Alrededor del mundo*⁶ que presentava les rentadores juntament amb una sèrie d'aparells no patentats com un «ajusta apetito» o una «màquina de escribir que no ataque á los nervios». I proposava un model futurista de rentadora:

Las lavadoras mecánicas como no tienen ojos ni sentido, no distinguen las partes más sucias de la ropa y lo lavan todo por igual. Conviene hacer en ellas una innovación para que se limpie con más cuidado las partes más manchadas. La innovación para arreglar este defecto consiste en hacerlas de cristal para que el que atiende el lavado vea dónde están las partes que necesitan más cuidado. Entonces, se para la máquina, se abre el depósito, se da unos restregones y se sigue el trabajo.

En el cas concret de Catalunya, l'evolució d'aquesta sèrie d'aparells va vinculada a partir de la dècada dels anys 30 amb els llibres que tracten l'electrificació de la llar i anirien en la línia de les xerrades radiades sobre aquesta temàtica. Malgrat tot, la difusió dels electrodomèstics va ser lenta tant per la inversió que requeria la compra dels aparells com

5 D. A. *Historia de las mujeres. El siglo xx. Guerras, entreguerras y postguerra*. Madrid: Tau-rus, 1993.

6 *Alrededor del mundo*, 5 de novembre de 1917, p. 363.

pel consum d'electricitat que representava fer-ne ús. Es desconeix quina família reusenca va ser la primera en posseir una màquina de rentar a la seva llar. Reus –que tradicionalment ha presumit de ser pionera en tants aspectes– no guarda record públic de la instal·lació d'aquest humil aparell domèstic. Ben al contrari, el més habitual era que les classes benestants disposessin de servei domèstic que s'encarregués, entre altres tasques, de la bugada o, en el seu defecte, de la contractació d'una bugadera professional per hores a principis del segle xx. D'aquesta manera, de les 31.300 persones que vivien a Reus el 1930 unes 418 constaven al padró municipal com a serventes o criades. En aquest mateix document oficial, cinc dones estaven inscrites com a bugaderes, fet que ens fa constatar la pervivència a la ciutat d'aquest model de feina domèstica desenvolupat per minyones. Tampoc cap minyona de principis del segle xx a Reus cita la presència de màquines de rentar a les llars burgeses on treballava durant aquella època.⁷

En canvi, als mitjans de comunicació aquesta presència sí que hi és present. A la premsa comarcal⁸ no són extraordinàries les al·lusions a aquestes màquines, però quan hi apareixen és més pels seus desavantatges que no pas pels beneficis que comportaven a les mestresses de casa.

UNA LAVADORA ELÉCTRICA Y... UN PROCESO

Es muy loable que una mujer de su casa se cuide del lavado de la ropa y que utilice una lavadora eléctrica para facilitar el duro trabajo.

Lo que no es tanto es que una buena madre de familia compre una máquina que moleste a los vecinos radiófilos cuando con muy poco gasto podría hacer desaparecer las perturbaciones.

Por esto el juez municipal de Gera (Alemania), apoyado en los textos legales y después de reconocer los vicios de la máquina, condenó a la propietaria a convertirla en silenciosa y a las costas con la amenaza de multa o prisión en caso de una nueva infracción.

7 POBLET, Laura. *Anar a servir. Les minyones del Priorat a Reus, un exemple de l'emigració rural femenina*. Falset: Arxiu Comarcal del Priorat i Carrutxa, 2014.

8 *Diario de Tarragona*, 30 de juliol de 1931, p. 2.

Caldrà esperar fins a la dècada dels anys 50 perquè a l'Estat espanyol, a poc a poc, la rentadora passi de ser un article de luxe a una màquina que va guanyant presència a les llars amb un disseny de formes elegants (línies pures, cromats brillants, superfícies pintades de blanc higiènic), que amagaven les parts mecàniques de l'aparell.

Lentament, i moltes vegades a cop de bombardeig publicitari més que de transformacions dels rols socials a l'Estat espanyol, aquesta visió sobre els electrodomèstics va anant variant i fa dècades que s'ha imposat a la vida quotidiana de les darreres generacions.

**EL NAIXEMENT D'UN PROJECTE
EMPRESARIAL AMB ADN REUSENC**

Fidels a una tradició iniciada durant el segle XVIII, el sector tèxtil i l'agroalimentari continuaven essent les indústries de més pes en l'economia reusenca a finals dels anys 40 del segle XX. Malgrat les dificultats provocades per l'autarquia econòmica, l'any 1948 –data de creació oficial de Crolls SA– el sector tèxtil aplegava el nombre més important de treballadors industrials de la ciutat⁹ amb fàbriques com la Industrial Sadera SA que donava feina a 412 productors a la ciutat, la gran majoria dones.

Precisament al ram del tèxtil pertanyien la majoria de primers cinc impulsors de la Crolls. Dos d'ells, Roberto Cañadell Vidal i Francisco Llevat Rosell, estaven associats a l'empresa de gèneres de punt i paqueteria *Cañadell y Llevat, S.L.*, ubicada al carrer del Canal número 1 de Reus; mentre que Francisco Ruano Roselló apareix documentat a la relació de treballadors que la mateixa empresa comunicà a l'Ajuntament de Reus¹⁰ el 1948.

Alguns dels descendents d'aquests primers impulsors del projecte han relatat la manera com va sorgir el projecte de tirar endavant una fàbrica de rentadores. En un dels seus llibres de memòries, Josep Francesc Llevat Briansó, fill de Francisco Llevat Rosell, explicava la versió següent:

Els meus pares, fanàtics del Reus Deportiu, van acompanyar l'equip d'hoquei damunt patins, a uns campionats a Bèlgica a meitats dels anys 40, i allí van veure una màquina de rentador automàtica... Al tornar del viatge van explicar als dos mecànics que tenia a la fàbrica de gènere de punt, que havia vist un invent

9 Arxiu Municipal de Reus (AMR). Relación de trabajadores y beneficiarios (1948).

10 AMR. Relación de trabajadores y beneficiarios (1948).

meravellós: una màquina de rentar automàtica i els va explicar més o menys com era... Al cap d'uns dies, amb gran sorpresa, els mecànics n'havien fet una. El bombo era de tires de fusta i donava toms dintre d'una carcassa en forma cilíndrica gràcies a un motor elèctric que el feia girar i unes entrades i sortides d'aigua i de sabó. La van provar i no els va funcionar gaire bé, perquè encara que la roba sortia molt neta, també quedava entortolligada, ja que el bombo només girava en un sol sentit. I com és natural ho van solucionar fent girar el bombo deu toms cap a un costat, i després deu toms cap a l'altre... Les proves van ésser positives, i per tant es van animar i van muntar una societat entre cinc reusencs per fabricar la primera màquina de rentar que es va fer a Espanya.¹¹

Per la seva banda, Fina Lozano, filla d'un altre dels promotors de la iniciativa explicava fa uns anys que l'aparell inicial era una adaptació d'un model nord-americà:

Un enginyer industrial, el Sr. Ruano, i el pare parlen de posar una fàbrica de màquines de rentar. A Europa i als Estats Units ja estaven molt instal·lades i a Espanya encara no n'hi havia cap. Ells foren els primers de fabricar-ne. Van comprar una màquina de rentar americana de la marca Bendix i sobre aquella màquina en van fer una ells... El pare no tenia prou capital per fer-ho sol i per això es van associar cinc persones.

La denominació Crolls hauria sorgit de la combinació de les lletres inicials de quatre (Cañadell, Ruano, Llevat i Solé) dels cinc socis promotors del projecte, acrònim al qual es va intercal·lar la "O" de Lozano, el darrer dels promotors, per evitar la repetició de tantes lletres "L". La paternitat d'aquest nom correspondria a Ramon Botet,¹² que seria també l'autor del primer logo de la marca, segons corroboren diferents fonts. Per tal d'escollir el nom entre les diferents propostes, s'hauria instal·lat una urna a la botiga d'electricitat de Josep Lozano, procés en el qual hauria resultat escollit l'esmentat nom de Crolls.

11 LLEVAT, Francesc. *Plaça Prim km 0: Reus, històries dels anys 40 als 70*. Reus: Paco Llevat, DL 2002.

12 Museu de la Ciència i la Tècnica de Catalunya (mNACTEC). Expedient sobre peces Crolls. Material *Història de una lavadora automàtica* (sense datar).

En el registre d'altres de contribució industrial de l'Ajuntament de Reus, el nom de Crolls SA apareix per primer cop amb data de 17 d'abril de 1948 destinat a «*la construcció de màquines de 1 c.v.*».¹³ La contribució anotada és de 300 pessetes i l'adreça que hi figura és el carrer del Canal número 1. El fet que aquesta mateixa adreça social fos idèntica a la que constava el 12 de juliol de 1945 a nom de la societat Cañadell i Llevat SL, en qualitat de fabricants de gènere de punt, ens confirma que inicialment l'empresa devia aprofitar els actius d'alguns dels socis impulsors del projecte.

Segons informació publicitària de la mateixa empresa,¹⁴ però, el primer model de rentadora automàtica, l'anomenat **model A** de la Crolls, va sortir a la llum pública el juliol de 1947. El nou aparell es publicitava fent èmfasi en el fet que «*mientras la dueña de casa esté en sus reuniones sociales, una silenciosa auxiliar se proporciona ella sola el agua y la caliente, enjabona la ropa, aclara tres veces, da lejía, azulete y almidón y escurre*».

Ben aviat, la jove firma va tenir presència comercial a les fires de mostres, veritables aparadors de les novetats de l'època. Amb el número d'estand 5.013, la Crolls va ser present a la XVI Feria Oficial e Internacional de Muestras de Barcelona, celebrada entre el 10 i el 30 de juny de 1948, i consta com a expositora de «*lavadoras electroautomáticas para uso doméstico*».¹⁵

Malgrat que el lema de l'estand es dirigia a la mestressa de casa («*¡Señora! Resuelva Ud el problema del lavado de la ropa con la lavadora automática Crolls*»), la imatge promocional s'identificava clarament amb una dona de classe alta que gràcies al nou enginy podria mantenir les seves cites socials amb total comoditat («*Sin preocupación podrá Ud asistir a sus reuniones*»).

En un nivell d'abast més comarcal, la jove companyia també va aprofitar l'ocasió que representava la II Feria Oficial de Muestras de la Província, celebrada al Mercat Central de Reus (entre el 20 d'octubre i l'1 de novembre de 1948), i hi va ser present amb un espai¹⁶ expositiu. La crònica periodística parla d'aquest segon certamen reusenc, amb 165

13 AMR. Registro de altas de contribución industrial (17 d'abril de 1948 i 2 de juliol de 1945).

14 mNACTEC. *Historia de una lavadora automática* (sense datar).

15 mNACTEC. Documentació adjunta a peces de Crolls presents al fons de la institució.

16 BOVÉ, Josep. *Reus, als anys 40. Records d'una ciutat* (DVD). Fons Bové/CIMIR.

estands, com de «l'exponent més directe de la puixança de la província tant en indústria i comerç com en agricultura».¹⁷

La jove marca va tenir també presència al programa de mà on es va publicar un anunci a pàgina completa que s'acompanyava del lema: «*Un alarde de la industria reusense: Lavadora automática Crolls... el complemento indispensable para su hogar...*» En aquesta publicitat ja s'especifica que els tallers es troben al camí de Valls sense número i les oficines comercials al carrer del Canal número 1, adreça de la fàbrica tèxtil de Llevat i Cañadell.

L'espai dels tallers correspon a la finca coneguda popularment com «El Petrol dels Lozano»,¹⁸ dintre del triangle que formen el camí de Valls, la carretera de Constantí i la via del tren. Aquesta finca l'havia comprat Lozano a la família Vilella, propietaris de la Banca Vilella, i durant l'exercici de 1948 es va vendre a la nova societat.

La finca El Petrol tenia una superfície total de 4.050,21 m². L'edifici principal de 2 plantes tenia una superfície de 565m² i la construcció d'una sola planta destinada a bany ocupava 25 m². Hi havia també un pati. La propietat limitava al nord –on tenia l'entrada– amb el camí de Valls, a la dreta amb la finca de José Lozano, a l'esquerra amb la riera de la Beurada i al fons o sud amb la propietat dels hereus de Juan B. Salvat.

Una de les prioritats de la jove companyia durant el primer any de vida va ser, segons consta a la memòria de la societat de l'exercici del 1948 presentada als accionistes, atendre:

*[...] en primer lugar a la adquisición de una patente para la fabricación de máquinas automáticas para lavar la ropa y organización de la empresa, estando en tramitación la concesión de fluido eléctrico para trasladar los talleres a otro local contratado en arrendamiento en el que se efectuaron ya obras de adaptación.*¹⁹

A la nova societat, Francisco Llevat Rosell era el conseller delegat i Roberto Cañadell Vidal el secretari del Consell d'Administració. Segons consta a l'inventari-balanç presentat a les autoritats pertinents, el

17 *La Vanguardia Española*, 15 d'octubre de 1948, p. 5.

18 AMIGÓ, Ramon. *Materials per a l'estudi dels noms de lloc i de persona, i renoms, del terme de Reus*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs, 1988.

19 Arxiu Històric de Tarragona (AHT). Declaración a efectos de la tarifa 3º de la contribución sobre las utilidades de la riqueza mobiliaria.

resultat del compte de l'exercici 1948 obté unes pèrdues de 42.020,40 pessetes. Dues dades més interessants d'aquesta primera memòria presentada per la societat són que el benefici brut en el compte de vendes havia estat de 27.878,37 pessetes i que la despesa realitzada en concepte de «*propaganda y publicidad*» va ser de 17.649,30 pessetes.

Però quin era l'entorn en el qual naixia aquesta innovadora empresa? Com la majoria del país, el Reus que assisteix a la posada en marxa de la Crolls pateix les conseqüències de la Guerra Civil i l'autarquia econòmica generalitzada. Mentre la propaganda oficial enaltia la II Feria de Muestras com a exponent de la puixança econòmica, el mateix alcalde de Reus, Pedro Miralles Casals, revelava les dificultats que el seu bastiment havia tingut per la mateixa Corporació:

[...] una dificultad y no pequeña se presentaba. El ayuntamiento habíase quedado, por diversas circunstancias, sin solares ni edificios propios capaces de albergar la grandiosidad del Certamen en proyecto y el único que había, la nueva plaza de Abastos, faltaba el hierro y la Uralita necesarios para ser cubiertos en otoño.

I si aquesta manca de recursos succeïa en relació amb projectes oficials, ens podem imaginar que no devien ser menyspreables les dificultats per part dels particulars a l'hora de tirar endavant qualsevol inversió empresarial. En un informe de 1950 adreçat al delegat provincial de Treball,²⁰ la Cambra de Comerç de Reus qualificava la situació de «crisi industrial» i afirmava que afectava un seguit d'aspectes: la manca de matèries primeres per a moltes indústries, les restriccions en el consum d'energia elèctrica, la manca de carburants, la disminució en el rendiment de la mà d'obra, les normes de control i intervenció... Tot plegat tenia com a conseqüència «*la elevación del coste de producción, hasta el extremo de hacer prohibitivo el consumo de buena parte de nuestros productos industriales para la clase media y las económicamente débiles*».

Malgrat aquest context, la primera societat propietària de la Crolls va ser capaç de posar al mercat el **model A**, una rentadora automàtica que proporcionava ella sola l'aigua i l'escalfava, ensabonava la roba i l'esbandia tres vegades. Segons la publicitat de l'aparell, la capacitat d'aquesta màquina era de 5 kg de roba, efectuava tot el procés de rentat

20 D. A. *Història general de Reus (volum IV)*. Reus: Ajuntament de Reus, 2003.

en mitja hora i tenia 2 anys de garantia. En no disposar dels components necessaris en el mercat per bastir l'aparell es van haver d'inventar tot suplint el programador per un mecanisme inspirat en els programadors tèxtils, ram al qual pertanyien els socis fundadors.

Els obstacles pel desenvolupament industrial devien pesar més que els beneficis pecuniaris de la societat. Al balanç negatiu de l'empresa es van afegir, a més, dos fets adversos per la continuïtat de la companyia: un dels promotors, Francisco Ruano Roselló, va morir en un accident de cotxe a Tarragona i, un altre, Solé se'n va anar a viure a Barcelona.²¹

Amb tota probabilitat la suma d'aquests esdeveniments i la constatació de les primeres pèrdues econòmiques de la societat devia decidir la venda per part dels restants membres del grup promotor inicial. Segons Josep Maria Roger Crivillés, el seu tiet i futur comprador de la Crolls, Joan Maria Roger Gallés, va entrar en contacte amb l'empresa a través de Roberto Cañadell. Roger Gallés, empresari del ram del tèxtil barceloní i pare de dotze criatures, havia comprat una rentadora a Cañadell i, per tant, el potencial comprador havia pogut comprovar el funcionament de l'invent i els avantatges que suposava a la llar. Pel que afirma Roger Crivillés, Cañadell es va dirigir a un emprenedor amb potencial per quedar-se la inversió en plantejar-se la venda de la fàbrica.

Un cop efectuat el contacte inicial, Roger Gallés va enviar dues persones de la seva confiança (un directiu d'Hispano Olivetti i un altre assessor financer) perquè esbrinessin la solvència i les possibilitats del nou producte industrial. Aquest contacte va ser positiu i pels volts de 1948-1949 el projecte industrial reusenc ja havia canviat de mans. Joan Maria Roger Gallés va esdevenir el soci majoritari amb petites participacions d'alguns dels socis inicials i de dos dels seus nebots, Josep Maria Roger Crivillés i Lluís Maria Roger Crivillés. Hauria de passar una dècada, fins al 1959 aproximadament, perquè els nebots de Roger Gallés comprassin totes les accions de l'empresa i esdevinguessin socis majoritaris de la Crolls.

Per la seva banda, Josefina Lozano, filla d'un dels reusencs promotors de la iniciativa, Josep Lozano, ratifica que ben aviat els socis inicials van veure que l'aventura empresarial era massa ambiciosa per les seves possibilitats i assenyala la vinculació de persones de la firma italiana de màquines entre els compradors.

21 LLEVAT, Francesc. *Plaça Mercadal, km.1: anècdotes, històries i estampes de Reus*. Reus: Paco Llevat, DL 2003.

Des d'una perspectiva estrictament local, caldria preguntar-se com era d'ampli el mercat potencial al qual es dirigia la venda de la rentadora. En primer lloc, cal parlar de les necessitats tècniques de l'aparell i de les condicions que requeria per utilitzar-se. El cens d'habitatges de 1950 de Reus mostra que el 16,5% dels habitatges de lloguer no disposava d'aigua corrent i que la xifra augmentava fins al 34,5% en els habitatges de propietat. Aquesta situació mostra que una part important de les llars locals no tenia accés a la rentadora per la impossibilitat de connexió a la font de subministrament.²²

Cal pensar, també, en les dificultats econòmiques que es vivien en aquells moments de manera generalitzada. Com ja s'ha vist anteriorment a l'informe de la Cambra de Comerç, les classes mitjanes i les populars tenien difícil accés als productes industrials a causa de l'encariment dels costos. Aquesta realitat convertia la rentadora en una inversió inassequible per la majoria de butxaques que ja es trobaven suficientment atrafegades per la subsistència diària com per preocupar-se per assolir quotes de comoditat en la realització de les tasques domèstiques. Evidentment, aquest panorama tenia excepcions importants. Si es pren com a exemple el fet que en el període 1945-50 les dades d'adquisició d'aparells de ràdio –un electrodomèstic considerat de luxe perquè pagava un impost especial–, s'observarà que els aparells radiofònics es multiplicaren per 4 a Reus (de 98 a 358 altes)²³ malgrat les dificultats de la primera postguerra. Aquesta comparació no demostra, evidentment, que els clients de la ràdio fossin també compradors potencials d'una rentadora, però si ens permet comprovar que existia un mercat hipotètic entre els que disposaven d'aigua corrent a casa i una bona salut econòmica.

En comparar les xifres d'altes de ràdio cal tenir present, a més, que en aquell moment era un mitjà de comunicació de masses que servia per accedir a la informació mentre que –tal com hem dit abans– la rentadora es percebia encara com un aparell tècnicament poc solvent.

Com s'ha comentat anteriorment, la publicitat de l'anomenat **model A** de rentadora és també indicativa d'aquest potencial nínxol de compradors d'un grup social determinat. A l'anunci es pot observar una

22 DUCH, Montserrat. *Reus sota el primer franquisme 1939-1951*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs, 1996.

23 DUCH, Montserrat. *Reus sota el primer franquisme 1939-1951*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs, 1996.

mestressa de casa vestida de manera molt elegant i preparada per assistir a una reunió social. Concretament, es posa l'èmfasi en el fet que la màquina de rentar li garanteix l'assistència a la trobada i li permet despreocupar-se de la bugada. Veiem, doncs, que l'anunci es dirigeix no tant a solucionar la feina domèstica d'una hipotètica dona que compagina feina assalariada amb tasques domèstiques, sinó a una mestressa de casa d'alt poder adquisitiu, fet que identifica el producte amb un tipus molt concret de client.

UN PRODUCTE AMB POTENCIAL:
ELS LLARGS ANYS 50

Definits com «els anys frontissa», els anys 50 resulten fonamentals per al desenvolupament econòmic que esdevindrà a l'Estat espanyol durant les següents dècades fent possible el que alguns estudiosos han denominat «el miracle espanyol».

En part gràcies a l'eliminació d'obstacles al comerç exterior i a la fi del racionament, a mitjan dècada va començar a incrementar-se la producció industrial. El sector industrial majoritari encara era el tèxtil, però s'estava produint un important creixement de la indústria del metall. L'exemple més paradigmàtic d'aquests canvis va ser l'arrencada d'un subsector com el de l'automòbil que va agafar la volada suficient per situar el metall al capdavant de l'activitat productiva a les comarques de Barcelona, per exemple.

Aquesta arrencada es veia limitada, però, pels desequilibris estructurals. La inflació era molt alta i la balança comercial presentava problemes greus. Amb la fi del racionament i alguns augments salarials propiciats per les protestes laborals, el poder adquisitiu de les classes treballadores va millorar lleugerament, però sense assolir encara el nivell anterior a la Guerra Civil. Nous productes com els electrodomèstics i els vehicles continuaven estant només a l'abast de les famílies benestants, que eren relativament poques.

Pel que fa a Reus, la seva estructura econòmica en els anys de l'autarquia presenta continuïtat amb la tradició comercial i industrial anterior, si bé afectada per la situació depressiva general. Cal dir, però, que a partir de mitjan anys 40 una anàlisi dels contribuents dels cens ens mostra una tímida recuperació durant el període 1942-50, atès l'increment en 115 nous contribuents.²⁴ Aquesta tendència també s'adverteix

24 D. A. *Història general de Reus (volum IV)*. Reus: Ajuntament de Reus, 2003.

en la indústria del metall i de fabricació de maquinària que passa de les 71 a les 105 empreses en aquesta mateixa etapa.

En aquest context, la situació a la fàbrica Crolls de Reus també es va transformar per progressar de manera lenta. El 1950 la fàbrica constava al registre d'altres de contribució industrial de l'Ajuntament de Reus com a productora de màquines de 5 CV i pagava una contribució industrial de 1.500 pessetes. L'increment de potència dels aparells i de l'impost corresponent permet deduir que el projecte –malgrat les importants dificultats de l'època– no reculava. Així mateix ho corrobora que la delegació d'Indústria atorgués permís a Crolls SA²⁵ per l'ampliació de la fàbrica el 1953. A l'autorització sol·licitada al Ministeri,²⁶ s'informava de la proposta d'augmentar el capital en 2,5 milions de pessetes amb l'objectiu de passar d'una producció anual de 150 rentadores automàtiques Progress a les 300 unitats i iniciar la construcció d'un nou tipus semiautomàtic fins a assolir la xifra de 500 màquines d'aquest tipus. Segons la previsió que feia l'empresa l'ampliació representaria donar feina a uns seixanta obrers en total.

L'informe oficial presentat a Indústria també ens aporta dades sobre el consum de matèries primeres per part de la factoria: 15 tones de placa de ferro d'1 mm, 10 tones de ferro fos i angles, 300 rodaments a boles, 15 tones de carbó de farga, 500 quilos d'oxigen i carbur, i varilles per a soldadura elèctrica.

Tal com s'ha explicat anteriorment, la família Roger es va vincular a la Crolls a finals de la dècada dels anys 40; tot i que durant una primera etapa –la durada de la qual no podem precisar–, un dels socis reusencs inicials, Roberto Cañadell, va continuar vinculat al projecte empresarial, no sabem si per facilitar la transició o per interessos purament particulars. Josep Maria Pujol Gibert, que va iniciar la seva trajectòria laboral a l'empresa el 1949, confirma que Cañadell encara hi tenia presència en aquell moment.

Caldrà, però, esperar la seva retirada definitiva del negoci perquè un dels nebots de Roger Gallés, Josep Maria Roger Crivillés, arribi a Reus com a persona de confiança de l'empresari barceloní; mentre que l'altre germà, Lluís Maria Roger, s'encarregarà de la part comercial del projecte des de Barcelona.

25 *La Vanguardia Española*, 29 de maig de 1953, p. 1.

26 Archivo General de la Administración (AGA), Expediente sobre ampliació de taller de construcció de màquines de lavar en la empresa Crolls SA (1953).

Diversos testimonis i documents gràfics d'aquesta primera etapa ens permeten aventurar la xifra d'una plantilla inicial d'una trentena de persones, inclòs el personal d'oficina. Aquesta xifra aproximada és corroborada per Josep Maria Roger Crivillés i l'abans esmentat Josep Maria Pujol Gibert.

Malgrat ser un món relacionat amb la mecànica i la maquinària en general, tenim constància que des de ben aviat entre el personal més primerenc ja hi havia presència femenina. Maria Vendrell López, dona de Joan Maria Rosich Villanova, recorda el nom d'alguna de les primeres treballadores i afirma que el perfil d'aquestes treballadores s'ajustava al de dones solteres.

Alguns dels treballadors d'aquesta primera època tindrien una llarga trajectòria a l'empresa. És el cas, entre d'altres, de Josep Maria Pujol Gibert, que hi va entrar el 1949 i hi romandria fins al 1970, o de Joan Rosich Villanova, que hi restaria fins al tancament de l'empresa a la dècada dels anys 80. Pujol explica que —en aquells primers temps— quan indicava als coneguts que treballava en una empresa de rentadores molts no ho veien clar i afirmaven preferir un safareig que aquell nou aparell. Maria Vendrell López es refereix el cas contrari. A instàncies d'un cosí que ja treballava a la Crolls, el seu marit va plegar de la coneguda Cal Boqué perquè veia un millor horitzó professional a la nova fàbrica de rentadores.

Tenim constància d'altres operaris d'aquesta època que van tenir una vinculació merament testimonial amb la Crolls i hi van desenvolupar tasques relacionades amb la producció més artesana del primer producte. Un exemple és Francisco Bravo Català que era planxista i s'encarregava de copiar peces de les altres rentadores, fent matrius. La seva filla, Carme Bravo Gras, rememora com el seu pare anava a Barcelona a fer una mena de curssets per tal de poder aplicar nous coneixements a la seva feina.

Alguns testimonis expliquen, també, que entre els primers mecànics hi havia gent molt experimentada en la reparació de motors. Aquest és el cas d'Antonio Díaz González, persona provinent d'un poble de Ciudad Real, que abans de la Guerra Civil va entrar a l'aeròdrom de Getafe com a mecànic d'avions. Com que durant el transcurs de la guerra aquestes instal·lacions es van traslladar al camp d'aviació de Reus, ell i altres mecànics, en acabar la guerra, van ser represaliats degradant-los dos graus. A causa d'aquest càstig, Díaz, i almenys dos companys més,

van decidir deixar el camp d'aviació i «enrolar-se» en un nou projecte, el de la Crolls. És a dir, van passar de reparar motors d'avions a fabricar rentadores. Algunes dècades després, Díaz, es va jubilar a la Crolls.

Dins de la part administrativa del negoci, destacarà com a mà dreta de Josep Maria Roger Crivillés un reusenc que havia estat vinculat a l'empresa de teixits Llevat, impulsora del projecte inicial: Arturo Porta Llauradó. Josep Maria Roger Crivillés afirma que Porta va ser una «persona clau» en el projecte, abans que l'empresa introduís la figura dels directius, i que va esdevenir el cap administratiu i comptable de l'empresa a Reus. Afegeix, a més, que es tractava d'una persona de molta confiança a la qual el va unir una gran estimació personal.

Una de les responsabilitats de Porta va ser posar en marxa la Secció de Costos, que s'encarregava de calcular els costos de la producció tant des de la vessant de material com la d'hores dedicades a la transformació del producte. En els primers anys a la Crolls, Josep Maria Pujol Gibert va treballar en aquesta secció i narra que el procediment s'iniciava amb l'obertura d'un butlletí quan l'operari començava una feina. Cada dia a l'hora de plegar anotava les hores que havia estat per fer aquella peça, l'alumini que havia gastat, el que valia, etc. Posteriorment, es multiplicaven les hores que havia trigat pel preu per hora que es pagava i s'hi afegia el preu del material. D'aquesta manera se sabia el cost de la peça.

Iniciada la dècada dels anys 60, Porta continuà exercint aquest mestratge sobre els joves –en aquest cas alguns ja amb una titulació d'empresarials sota el braç– que s'incorporaven a l'empresa de nou. Una d'aquestes persones va ser Francesc Xavier Llobet i Colom, el qual refereix com Porta li va ensenyar a posar en pràctica la teoria que havia après. Destaca, precisament, com li va ensenyar a dur els costos de fàbrica, que era un tema força ensopit en un moment en què encara no existia la informàtica.

En l'aspecte més industrial del projecte, la Crolls ja disposava de tallers dividits en diferents seccions: una àrea de mecanització, una altra de planxisteria, una de torns i fresadors, una de matrius i motllos, una de pintura i una altra de muntatge. Com era costum en l'època dins de cadascuna de les seccions hi havia oficials de primera, segona i tercera, així com aprenents.

Segons el testimoni de Josep Maria Pujol Gibert, caldrà esperar fins a la realització d'una de les obres d'ampliació, el 1957, per la creació

d'un departament específic d'investigació amb l'objectiu d'anar incorporant novetats a les màquines i desenvolupar altres productes.

Fins a l'aparició dels intercanviadors de sentit de l'aparell, tres eren els principis tècnics bàsics de les primeres rentadores: l'escuma del sabó, el nivell d'aigua i les revolucions per minut, elements que calia tenir ben presents.

Malgrat aquests principis essencials encara no superats per la tecnologia de l'època, l'entrada de la família Roger es va notar ben aviat en el producte comercial. D'aquesta manera, va néixer el **model Progress** que va ser el successor d'aquell **model A** impulsat pels primers socis. La Progress destacava per la introducció d'escotilla i un «disc màgic» que indicava cadascun dels cicles de rentat, tenia un pes net de 83 kg i unes dimensions de 94 centímetres d'alt, 68 d'ample i 53 de fondària. La nova màquina –amb un motor de 16 CV i un element calefactor de 1.000 a 1.400 W– tenia capacitat per a 5 kg de roba i rentava en 30 minuts.

Aquest model es va complementar amb un segon, l'**Stricta**. El 1953 Crolls ja produïa 2 tipus diferents de rentadores, cadascuna adreçada a un tipus de consumidor. Pel que fa al model Stricta, tenia capacitat per rentar 5 kg de roba i la publicitat la definia com «la rentadora més racional i utilitària a un preu raonablement asequible». En relació amb el disseny exterior, l'Stricta també es diferenciava dels models anteriors perquè se li havia tret el moble i s'havia posat una mena de «davantal» per la part anterior.

Josep Maria Roger Crivillés explica que aquest model va ser una aposta personal seva que va presentar d'imprevist a l'aleshores Consell d'Administració sense prèvia autorització. Roger assegura que la resposta va ser entusiasta per part dels consellers i que el producte va tenir força èxit de vendes.

Tot i aquests assoliments comercials, les dificultats industrials eren importants a causa de les conseqüències de la política autàrquica seguida per l'Estat. Un dels problemes fonamentals era aconseguir matèria primera per fabricar el producte a causa de l'establiment de quotes assignades a les indústries. Cal recordar que el plantejament econòmic del règim s'havia basat en una política d'ordenació de tots els recursos productius del país a fi i efecte de conèixer les mancances i afrontar les necessitats de futur. Aquesta política es va materialitzar, per exemple,

en l'elaboració d'un índex de peticions industrials realitzat el 1948,²⁷ el qual posava de manifest que la suma de matèries primeres necessàries per a l'execució de totes les obres sol·licitades era superior a l'estoc nacional.

A la Crolls, un dels principals problemes de la fàbrica era el subministrament de xapa de ferro, especialment quan se'n va reactivar el consum, segons Josep Maria Roger Crivillés. Una altra dificultat afegida era que no existia un mercat de proveïdors que pogués facilitar determinades peces, fet que alentia la producció, encaria el producte i —per força— esperonava l'enginy dels fabricants a l'hora de produir les peces i els recanvis necessaris.

Ben avançada la dècada dels anys 50, la memòria presentada als accionistes referent a l'exercici de 1957 encara fa referència a «*las dificultades de fabricación, por lo que respecta particularmente a las materias primas, han sido muy acusadas y sólo vencidas tras los ímprobos esfuerzos llevados a cabo por nuestros elementos de producción*».²⁸

L'accés a l'energia era un altre dels cavalls de batalla d'aquesta i d'altres fàbriques. En aquells anys, el subministrament elèctric fallava de manera continuada impeding la bona marxa de la producció. Va ser aleshores, segons Josep Maria Roger Crivillés, quan la propietat va posar un motor que va assegurar el corrent elèctric tant als tallers com a les oficines de l'empresa.

Precisament, les reiterades tallades d'electricitat eren una qüestió que afectaven doblement la comercialització d'un producte com la rentadora. D'una banda —com hem vist—, durant el procés industrial, però també a la llar dels usuaris. Aquesta pèrdua del subministrament elèctric podia fer malbé un aparell car per la majoria de les butxaques, un problema que la ciutat de Reus arrossegarà fins ben entrada la dècada dels anys 50 i que es convertirà en una preocupació ciutadana generalitzada, tal com mostra la següent carta al director publicada a la premsa en els primers anys 50:

27 SÁNCHEZ DOMÍNGUEZ, Mª Ángeles. «La política regional en el primer franquismo, los Planes Provinciales de ordenación económica y social» a, *Revista de Historia Industrial*, núm. 16 (1999), p. 91-112.

28 AHT. Impost general sobre la renda de les societats . Registre de declaracions i balanços (1957-58).

*¿Puede solucionarse el problema de las restricciones eléctricas en Reus?*²⁹

[..] *No es mi intención detallar aquí el terrible perjuicio que para todos los órdenes de la ciudad suponen los cortes de energía eléctrica, pero si quiero señalar la transcendental importancia para la economía de Reus supondría el llevar el ejemplo que nos ha dado Tolosa [...] [Es refereix a la construcció d'una central tèrmica.]*

Durant aquells primers anys, Josep Maria Roger Crivillés va desenvolupar una gran dedicació a la fàbrica i un alt nivell d'exigència en la resolució dels continuats problemes tant de caràcter tècnic com de tipus productiu. En aquesta darrera vessant, els seus maldecaps passaven, indefectiblement, per disposar de matèries primeres per a la producció en número suficient i en bon estat o, en el seu defecte, comprar material de desguàs perquè fos de la màxima qualitat per a la fabricació dels anomenats tambors, per exemple. Això requeria viatges allà on calgués per valorar el producte i arranjar la compra del material.

Per assolir els seus objectius –i tenint en compte que Josep Maria Roger Crivillés era una persona resident fora de Reus– es va començar a rodejar de personal de la seva més absoluta confiança. Dins d'aquest grup, un jove Joan Maria Rosich Villanova –que havia entrat a la Crolls a finals dels anys 40 provinent de Cal Boqué– serà una de les peces fonamentals. La seva comesa laboral serà encarregar-se de la cadena de muntatge i –amb còpia directa destinada a Roger– elaborar un butlletí diari on es recollien els problemes de la producció de peces, que s'anticipava a una futura Secció de Qualitat.

La residència de Josep Maria Roger fora vila i la cada cop major complicació de la fàbrica van provocar l'establiment d'un dia per realitzar una trobada de coordinació i posada en comú de diferents temes de la producció. Aquesta trobada amb Roger es realitzava els dijous a la tarda i hi eren convocats l'encarregat general, els responsables de planxisteria, de pintura i de muntatge, així com l'encarregat de mecanització de torns. Tot i aquesta reunió coordinadora, Roger –persona amb un caràcter fort, a qui agradava enfocar els problemes a la seva manera– relata que tenia molt clar que la darrera paraula depenia d'ell sempre.

29 *Diario Español*, 10 de novembre de 1954, p. 5.

A diferència d'altres indústries tradicionals com les sederes i l'agroalimentària ubicades al centre urbà, la Crolls es trobava emplaçada a la perifèria urbana. Potser per aquesta situació una mica allunyada del nucli urbà i separada per la línia ferroviària, l'empresa donava facilitats als treballadors per comprar-se a terminis una bicicleta. D'acord amb la versió de Josep Maria Roger Crivillés, el procediment emprat per l'empresa era avançar els diners per la compra del vehicle i anar descomptant una petita quantitat setmanal fins cobrir l'import total.

Aquesta separació física era un impediment pel transport del producte finalitzat que s'havia de distribuir al mercat. En aquest sentit, l'oportunitat de millorar els accessos a la fàbrica va arribar a mitjan anys 50 quan es va començar a parlar del projecte de la carretera de Constantí,³⁰ que trencaria el relatiu aïllament de la seva ubicació. Aquesta nova via partia del camí de Valls, després d'haver travessat la riera del Petrolí i enllaçava Reus amb la comarca del Tarragonès de manera transversal, de manera que facilitava nous fluxos de persones i mercaderies.

Sembla ser, però, que el primer traçat planificat per l'administració no responia tan clarament als interessos de l'empresa. Segons Josep Maria Roger Crivillés, va ser el seu home de confiança: Arturo Porta Llauredó qui el va informar de la posada en marxa del projecte viari i qui, un cop estudiat, el va convèncer dels perjudicis per l'empresa de realitzar-se de la manera inicialment planificada per l'administració. Per aquest motiu, Josep Maria Roger Crivillés va mobilitzar una sèrie de persones (entre elles Josep Lozano, un dels socis inicials de la companyia) que podien tenir interès en el fet que la nova via estigués més ben traçada, d'acord amb les necessitats dels seus negocis. Per tal de defensar la postura col·lectiva, Roger va liderar una visita a Obres Públiques a Tarragona durant la qual va posar l'èmfasi en el fet que la nova proposta evitaria embussos i beneficiaria més la ciutat. El resultat d'aquesta trobada va ser positiu.

En el terreny intern de l'empresa, el 1957 es van tirar endavant les primeres obres de nova planta³¹ des que la fàbrica s'havia ubicat a l'antiga finca d'El Petrol. D'acord amb l'expedient presentat al Ministeri d'Indústria,³² la factoria comptava, fins aleshores, amb tres construccions

30 AMIGÓ, Ramon. *Materials per a l'estudi dels noms de lloc i de persona, i renoms, del terme de Reus*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs, 1988.

31 AMR. Expediente 1957 de obras de nueva planta.

32 AGA. Expediente sobre ampliación de la industria Crolls SA de fabricación de máquinas de lavar (1957).

ons diferents: la primera era un edifici de 2 plantes a la superior de les quals hi havia instal·lades les oficines administratives i d'Ordenació de Treball. La superfície útil destinada a taller era de 1.100 m². Al costat d'aquesta primera edificació n'hi havia una altra on s'ubicaven els departaments de projectes i dibuix, la secció de proves i els serveis sanitaris i, més enllà, un cobert annex on hi havia els banys àcids i neutralitzants pel decapat de peces. Segons Francesc Palacin i Artiga, la Crolls va ser una de les primeres empreses que va posar un túnel per pintar les rentadores després que el material base, la xapa, passés per diferents processos de fosfatació, emprimació, neteja i, finalment, la pintura.

Pel que fa a la producció anual de la fàbrica, el 1957 es construïen 800 màquines i l'objectiu de les noves obres era ampliar aquest nombre d'aparells fins als 1.500 i iniciar la producció de 1.500 màquines centrífugues.

Arquitectònicament, la nova construcció realitzada aquell any representaria construir una nau de forma rectangular de 44,55 x 39,67 metres amb una junta de dilatació. En el projecte ja s'especifica que les parets nord i oest eren provisionals i coincidirien amb les futures juntes de dilatació de possibles ampliacions, motiu pel qual ja s'avançava la construcció dels anclatges dels pilars. Els mateixos treballadors de la fàbrica van ser els responsables de la realització del projecte.

Amb aquestes noves obres, la Crolls se sentia preparada per preveure un augment de plantilla que significava tenir a sou 68 obrers, 7 administratius i 5 tècnics.

Si la fesomia interna de la fàbrica es va modificar també ho va fer l'externa. El mateix 1957 es va tirar endavant una nova alienació del camí de Valls fins a la riera de la Beurada i, en qualitat d'apoderat de la Crolls, Josep Maria Roger Crivillés, va sol·licitar una permuta de terrenys entre l'Ajuntament i l'empresa. La sol·licitud que va ser aprovada per la Comissió Permanent en data 19 de febrer de 1957³³ representava que al carrer de Valls, la Crolls cedia a l'Ajuntament 536,76 m² i n'ocupava 552,82 m². A la nova avinguda de 30 metres (l'actual avinguda Marià Fortuny) la Crolls en cedia 45 m² i n'ocupava 90 m².

La realització d'una nova nau i –sobretot– la previsió de realitzar noves ampliacions pot induir a pensar que els resultats de l'empresa eren

33 AMR. Expediente 1957 de permuta de terrenos entre este ayuntamiento y la Sociedad anónima Crolls, con motivo de la nueva alineación en la prolongación de la calle camino de Valls hasta la riera de la Beurada (comisión permanente día 19/02/1957 aprobó el dictamen de la permuta).

importants en aquell moment. Concretament, el balanç de l'exercici de 1957 signat per la secretària del Consell d'Administració, Àngela Crivillés Torras, mare de Josep Maria i Lluís Maria, mostra un benefici de 61.810,31 pessetes i explica als accionistes que, en matèria comercial:

[...] la lucha ha sido acusada, en parte debido a la aparición de marcas con modelos ya de más pretensiones que los aparecidos anteriormente. Ello ha sido la causa de que hayamos tenido que multiplicar la labor comercial, apoyándola lo más posible con la ayuda de la publicidad, elemento cada día más imprescindible en estas campañas comerciales.

Potser per donar més empenta a la societat i aprofundir en la lluita contra els competidors, el 1957 es va dur a terme una ampliació de capital amb la finalitat de sanejar els comptes del passiu, entre els quals el deute contret amb els proveïdors ocupava un lloc destacat.

Fruit d'aquests esforços industrials per augmentar la cartera de productes, la Crolls havia posat al mercat el 1956 un nou model de rentadora: la **Monomatic**. Aquest nou aparell es comercialitzava amb un suggerent eslògan publicitari: «*!Lava, acariciando su ropa!*».

Ben aviat s'incorporaran dos nous models més simples: el **Novomatic** i el **Pulsomatic**. La família Novomatic corresponia a un tipus de màquina de tambor amb obertura superior, mentre que el model Pulsomatic era un tipus de rentadora convencional consistent en una tina i un polsador giratori a la base.

Però la Crolls no només vivia de rentadores. La marca experimentava amb altres productes relacionats amb la gamma del rentat i l'assecat de la roba. Un dels exemples de l'aposta per nous productes va ser el **Seca-ropa** elèctric, un aparell de 7,750 kg que es penjava al sostre i funcionava proporcionant aire calent que feia circular a través d'una campana en la qual es penjava la bugada.

Pel que fa al posicionament de la companyia, la situació el 1958 havia canviat poc i, en la memòria empresarial, s'insistia en la despesa publicitària com a estratègia de posicionament al mercat. En aquest sentit, l'informe presentat als accionistes destacava «*la intensificación de la propaganda en la competencia que nos ha obligado a afinar en las operaciones efectuadas y a intensificar la nuestra*». ³⁴ Els resultats econòmics de l'exercici es mantenen encara en un perfil discret: continuen els

34 AHT. Impost general sobre la renda de les societats. Registre de declaracions i balanços. 1957-58.

beneficis, però en l'ordre d'anteriors anys. El 1958 són, concretament, 79.533,65 pessetes.

Com s'ha pogut observar en les argumentacions presentades als accionistes, els exercicis de 1957 i 1958 presenten com a constant el reconeixement de la competència d'altres marques i la necessitat d'invertir per posicionar-se millor en la lluita comercial. Tot i que –tal com reflecteixen les memòries presentades als accionistes– els guanys no eren espectaculars ja feia temps que l'empresa havia iniciat el camí d'invertir en una presència important de la marca en els principals aparadors comercials de l'època. Aquesta política, per exemple, passava per l'obertura de salons comercials a Barcelona i Madrid. A la capital catalana, el saló havia estat situat durant anys al número 284 del carrer d'Aragó i fou traslladat, a partir de 1959, al número 269 de Provença,³⁵ entre passeig de Gràcia i Via Laietana –un lloc que no desmereixia de la presència des de 1957 que la Crolls tenia a la capital espanyola al número 50 de l'exclusiu carrer Serrano.

El trasllat del saló de Barcelona d'Aragó a Provença representarà tirar endavant la reforma d'uns baixos i l'ampliació d'un altell de la finca. La memòria de la reforma³⁶ mostra el planejament d'una planta baixa en la qual s'havia de construir un despatx i una sala de visites, una escala d'accés a l'altell que s'ampliava i, en la part posterior i sota un pati cobert ja existent, unes dependències de vestuaris i banys. Pel que feia a l'altell s'ampliaven les oficines generals, el despatx i la direcció de l'empresa. El cost de les obres es calculava en 100.000 pessetes. La reforma es complementa mesos després amb la instal·lació d'un rètol lluminós³⁷ amb el nom de Crolls de tipus bandera que es va instal·lar al carrer per senyalitzar oportunament el saló comercial.

Malgrat aquesta aposta per la visibilitat comercial, el mercat era encara molt inestable per un producte com la rentadora, que no era de primera necessitat, tenia competidors solvents i es veia afectat per la política econòmica i industrial decidida a Madrid. A punt de finalitzar els anys 50, l'empresa no és aliena a la situació que viu el país

35 *La Vanguardia Española*, 31 de juliol de 1959, p. 13.

36 Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona (AMAB). Instància presentada el 22 de desembre de 1958 por D. Luis Maria Roger Crivillés apoderado de Crolls SA que solicita permiso para reformar bajos y ampliar altillo.

37 AMAB. Instància 20 de marzo de 1959 de Luis Maria Roger Crivillés en la que solicita la instalación de un rótulo luminoso de tipo bandera y con la lectura "Crolls" en la finca número 269 de la calle Provenza.

d'adequació a les regles econòmiques internacionals que es posaria en marxa a través de l'adopció del Pla d'Estabilització de 1959, que era un pla d'ajust i de reforma estructural. Per bé que des d'un parell d'anys abans el Govern havia començat a adoptar mesures de liberalització econòmica, els desequilibris de la balança comercial eren tan greus que l'Estat espanyol es trobava a punt de fer fallida. En aquest sentit, la memòria presentada als accionistes d'aquell exercici afirmava que:

Hemos de lamentar una recesión muy grande en el mercado electrodoméstico, consecuencia de las medidas estabilizadoras adoptadas y de la situación de la industria en general. Ello nos ha obligado a desplegar una actividad en el terreno de la promoción comercial francamente desproporcionada con los resultados logrados... Desde el punto de vista técnico, se hallan en avanzado estudio nuevos modelos de lavadoras, cuyo esfuerzo por crearlos habrá de proporcionarnos para las próximas campañas, una mayor facilidad para la colocación de la producción.³⁸

Tot i els contratemps, l'exercici es clou amb un benefici de 56.384,21 pessetes i tirant endavant –com hem dit– tota una sèrie d'obres d'adequació tant de l'espai de fabricació a Reus com del comercial a la capital catalana.

Les dificultats, però, van fer als germans Roger estar receptius en aquella època a propostes d'associació amb empreses internacionals del ram com la Crosley i l'americana Bendix. Segons afirma Josep Maria Roger Crivillés, també es van dur a terme unes converses importants amb firmes italianes, opcions descartades finalment per les excessives demandes pecuniàries d'aquestes companyies.

En l'àmbit econòmic, el període de contracció no va ser excessivament llarg i tot seguit es va produir una etapa de creixement econòmic que va afavorir una adaptació, a escala reduïda, del consum de masses difós a Europa. Aquesta millora de les condicions va afectar primer les classes mitjanes i, després, es va estendre a les famílies obreres.

En aquest context favorable –i després d'anys de preparació i consolidació del projecte–, la Crolls estava preparada per començar una nova etapa que es caracteritzaria per uns resultats econòmics excel·lents, uns productes prestigiosos i tècnicament solvents i una difusió impensable escassos anys enrere.

38 AHT. Impost general sobre la renda de les societats. Registre de declaracions i balanços (1957-59).

ELS ANYS D'EXPANSIÓ:
LA CONSTRUCCIÓ DEL MITE CROLLS

L'anomenat Pla d'Estabilització (1959) de la dictadura franquista posa punt i final de manera teòrica a l'època d'autarquia de l'Estat espanyol i estableix les bases del creixement econòmic que s'iniciarà durant la dècada dels anys 60; un període de temps que l'escriptor i periodista Manuel Vázquez Montalbán va definir com «els feliços 60»³⁹ pels avenços que va representar respecte a la primera postguerra. Tot i aquesta definició, és oportú destacar la convivència de dos sectors socials contraposats durant aquest període: la població que entrava materialment en una etapa de consum de masses i la que encara havia d'emigrar per sobreviure. L'autor català va descriure de manera ben il·lustrativa aquestes dues realitats oposades:

En los años sesenta, la reactivación ha creado una doble cara de España. La España situada en primer plano es una cara grave, con tendencia a la obesidad, aunque no excesiva; además es una obesidad atezada por el sol de vacaciones pagadas o, en último extremo, el sol que traspasa el parabrisas... Cincuenta fabricantes de televisión se disputan la magnificiencia de su derecho al crédito, cincuenta fabricantes de pastillas le tienen casi convencido de que puede ser immortal. Este supermán del consumo nada tiene que ver con el cejijunto emboinado hombre de la maleta de madera que a partir de 1960 descubriera Alemania. Pero parte de la prosperidad del supermán consumista se la debe al exilio laboral del cejijunto, de ese hombre que se quitó la boina en Alemania...

39 VÁZQUEZ MONTALBÁN, Manuel. *Crónica sentimental de España*. Barcelona: Lumen, cop. 1971.

A partir d'aquesta prosperitat il·lusòria que es viu en determinats llocs de la nostra geografia, la rentadora s'erigeix ben aviat com l'equipament domèstic de primera generació amb un índex de penetració més alt a les llars de l'Estat espanyol. Durant la primera part d'aquest període, el 19% de les llars disposa de rentadora, un percentatge molt superior a la presència d'altres equipaments com la televisió (amb l'1% de presència a les llars en el mateix període), el frigorífic (el 4%) i el cotxe (el 4%). Queda encara molt camí a recórrer fins a assolir els índexs de penetració francesos, per exemple, en la mateixa etapa: el 24% de les llars del nostre veí del nord disposava de rentadora, el 13% de televisió, el 26% de frigorífic i el 35% d'automòbil.⁴⁰

El fet que només en 6 anys, entre el 1960 i el 1966, l'índex de penetració de les rentadores a l'Estat espanyol gairebé es dupliqués —es va passar del 19% al 36%— mostra que l'acceleració empresarial i productiva que va viure la Crolls formava part d'un context més global anomenat el «desarrollisme espanyol» i que part dels costums socials estava en plena transformació al país. Convé reiterar, però, que sota les millores superficials que beneficiaven una classe mitjana incipient preparada per consumir de manera accelerada, encara persistien rèmores que convertien aquest creixement tan ràpid en parcial i amb greus desigualtats entre els diferents sectors socials. Un exemple és que el 1968 el 34% de les llars espanyoles no disposava encara d'aigua corrent, fet que —a banda de les conseqüències higièniques i de desenvolupament— els impedia erigir-se en potencials compradors d'una rentadora.

Evidentment, les transformacions sociològiques són fruit dels canvis en els sectors econòmics produïts durant aquesta època. En aquests anys, comencen a introduir-se en el mercat espanyol les primeres marques multinacionals d'electrodomèstics i aparells per a la llar. Entre altres factors, la disponibilitat de mà d'obra barata permetia una producció més competitiva i l'apertura del mercat espanyol a l'exterior feia, el nostre país, una àrea d'interès per a les empreses que es començaven a posicionar en un mercat relativament verge per al consum de masses.

En un entorn més pròxim, l'expansió industrial de la província de Tarragona es basava en tres fonts de riquesa a finals de la dècada: l'agrícola-ramadera, l'industrial i la turística. En relació amb la comarca de Reus, la capital del Baix Camp ocupava la tercera plaça espanyola com

40 ALONSO, Luis Enrique; CONDE, Fernando. *Historia del consumo en España: Una aproximación a sus orígenes y primer desarrollo*. Madrid: Debate, 1994.

a productora de teixits de seda, essent aquest el ram de major ocupació laboral especialment entre les dones. Una ponència de la Cambra de Comerç i Indústria presentada al Consell Econòmic; Sindical Provincial el 1969 alertava, però, que l'evolució d'un sector tan tradicional com el tèxtil a Reus «*puede considerarse como estancada o en ligero descenso*».⁴¹

De manera oposada a l'ocàs de la indústria tradicional, la xifra d'afiliats a les assegurances unificades de les indústries metàl·liques, de construccions mecàniques i elèctriques, i altres indústries metàl·liques i fabrils no van fer altra cosa que incrementar-se en aquest mateix moment:

1962	1963	1964	1965
4.631	5.037	5.284	5.619

A finals d'aquests anys, un altre estudi econòmic de Reus promogut per la Cambra de Comerç⁴² enumerava 44 fabricants de maquinària en general, d'entre els quals destacaven 3 factories amb més de 50 treballadors destinades a la fabricació d'electrodomèstics i maquinària agrícola. Detallava, a més, que al cens de sindicació figuraven inscrits al Sindicat del Metall 722 treballadors per compte d'altri, xifra que –segons els autors de l'esmentat estudi– semblava ser una mica escassa. Quan finalitzi aquest període, la situació econòmica de l'entorn serà, en general, positiva però encara hi haurà sectors als quals els costarà arrencar tal com exposa un informe de la Cambra de Comerç del 1968⁴³ que afirma que: «se observan saldos positivos de la producción en metálicas básicas, maquinaria y aparatos eléctricos y en material de transporte». Tot i així afegeix que:

[...] las perspectivas para los próximos meses sólo son optimistas en el sector de material de transporte. La debilidad de la demanda es la principal causa de la recesión que experimenta esta industria, pero tienen también cierta importancia las dificultades de abastecimiento

41 CABRÉ, Francesc. *Ponencia sobre situación, desarrollo y perspectivas futuras de la industria en la provincia de Tarragona: presentada al Consejo Económico Sindical Provincial*. Reus: Cámara Oficial de Comercio e Industria de Reus, 1969.

42 CALLEJA, Carlos; VILA, José. *La economía de la ciudad de Reus y del Campo de Tarragona*. Reus: Cámara de Comercio e Industria, 1967.

43 *Diario Español*, 18 de juny de 1968, p. 6.

de materias primas, dificultad que se acentúa en la industria básica y en la maquinaria no eléctrica.

Demogràficament i social, aquesta etapa es va caracteritzar, també, per l'arribada d'emigrants d'arreu de l'Estat espanyol. La majoria dels emigrants van venir atrets per les oportunitats de feina que hi havia a l'entorn tant en l'àmbit industrial com turístic. Així, per exemple, només en un any, el 1965, la població reusenca es va incrementar de cop en gairebé 7.000 persones. Com sol ser habitual en aquests processos demogràfics, molts dels nouvinguts van seguir unes pautes comunes a les que havien seguit els seus convilatans tant en matèria laboral, de residència, de relacions, etc. En el cas de la Crolls, Núria Sans Llaberia, secretària de Direcció en aquell període, recorda, per exemple, que a la fàbrica va venir molta gent a treballar provinent d'un poble de Conca, Sisante, i que ho feren cridats per parents i amics que havien vingut a treballar a aquesta indústria. Finalment, moltes d'aquestes persones es van establir definitivament a Reus.

Com hem vist, molts dels nouvinguts provenien d'un entorn rural i el seu grau de formació estava poc relacionat amb el món mecànic de les noves indústries com l'automobilística —que aleshores arrencava— o la metall·lica en general. Per pal·liar aquestes mancances i preparar treballadors per aquestes noves factories el Ministeri de Treball va posar en marxa cursos de promoció professional obrera destinats a formar operaris. Gràcies a aquests cursos, José Manuel Pardal García va entrar a treballar a la Crolls com a especialista i va anar progressant en l'escalafó tècnic: oficial de tercera, oficial de segona i oficial de primera.

Tornant de nou a la descripció inicial de Vázquez Montalbán que obria aquest capítol sobre l'existència de dos grups socials, un que consumeix i un que emigra, un estudi de la Cambra de Comerç⁴⁴ dividia la població reusenca en tres grups socials diferents. D'entre aquests grups, es considerava que pels reusencs de classe mitjana una llar equipada amb electrodomèstics —com seria el cas de la rentadora— havia passat a ser ja un dels referents del seu estatus social. Els altres elements imprescindibles per aquell nivell social citats pels autors de l'estudi eren «l'automòbil utilitari, l'educació adreçada als fills, el vestuari i l'alimentació de qualitat, les vacances anuals i els espectacles ciutadans». Aquesta classe mitjana convivia, amb els emigrants

provinents d'altres llocs de l'Estat que venien a Reus i a la resta de ciutats catalanes.

En aquesta societat en ple desenvolupament, la publicitat va esdevenir una eina de primer ordre per assolir la màxima quota de mercat entre els nous compradors que tenien accés als productes comercials. Concretament a la Crolls, en tan sols tres anys la despesa destinada al concepte de «publicitat i propaganda» es va disparar de manera espectacular i va passar de 1.055.072,69 pessetes l'any 1960 a 11.278.170,11 pessetes durant l'exercici de 1963. Fet que a la memòria de l'exercici de 1963 es justificava per defensar-se d'«*una profusión de artículos de importación, cuyos fabricantes han contado desde hace años con gran facilidad de medios de todas clases, maquinaria, primeras materias, industria auxiliar adecuadamente preparada, etc.*» Tot i aquest panorama, la memòria recull que l'empresa se sent «*plenamente vinculados al Plan de Desarrollo Económico actualmente en vigor, lo cual nos permite confiar en un futuro esperanzador*». Per primer cop, les xifres de l'exercici confirmen de manera clara les expectatives amb un 1.836.300,35 pessetes de benefici.

El repàs de la gestió dels germans Roger, Josep Maria i Lluís Maria, de la dècada dels anys 50 mostra com els germans Roger s'havien dividit les responsabilitats de l'empresa de manera que el primer s'encarregava, bàsicament, de portar el pes de la fàbrica a Reus i el segon, de gestionar la part comercial i publicitària de l'empresa des de Barcelona.

Aquesta bicefàlia feia que la fàbrica de Reus estigués, pràcticament, sota les ordres de Josep Maria i que les decisions publicitàries, per exemple, es prenguessin des de la capital catalana.

En aquests primers anys 60 l'agència publicitària de la marca és la barcelonina Índice,⁴⁵ també responsable d'una altra firma vinculada a la ciutat de Reus, Escamillas Guarany. Segons algun testimoni, el Departament de Publicitat de la Crolls estava, en aquells anys, dirigit per un holandès i la publicitat destacava pel seu aspecte altament professional; s'utilitzava sistemàticament el logotip i un argumentari força elaborat. Entre 1964-65, a més, es van realitzar anuncis cinematogràfics i televisius de l'assecadora Crolls per part de l'agència reusenca

45 ARNAVAT, Albert. *Disseny i publicitat a Reus: 120 anys d'agències de comunicació 1882-2002*. Reus: Pragma, 2003.

Fonts-Bassols.⁴⁶ Aquests anuncis, destinats als cinemes de Reus, Tarragona i comarca, mostren mitjançant dibuixos la utilitat de l'assecadora Crolls i el seu funcionament.

Tot i la tàcita doble estructura, sembla que el pes de les decisions preses a Barcelona eren essencials financerament i que una persona clau de l'estructura governada per Lluís Maria Roger era Fuentes Alborno, que abandonaria l'empresa durant els primers anys 70, tal com ho van fer altres directius.

A partir de 1966 la Crolls comença a convertir-se en una de les empreses més grans de la ciutat en nombre de treballadors, ja que donava feina a 130 persones, una xifra únicament superada per la Cooperativa d'Avicultura, pel sanatori Pere Mata i per la Unió Agrària Cooperativa, segons una guia sindical provincial d'aquell any.

Mentre que l'estratègia comercial quedava plenament en mans de Barcelona, la fàbrica de Reus va posar en marxa una nova organització que requerien els nous temps d'aquest primer consumisme. Un canvi essencial va ser la creació de la figura del director de la fàbrica, una responsabilitat que només van ocupar 3 persones (Fèlix Boronat, Àngel Vallvé i Josep Ventura) en els vint anys que encara restaria l'empresa activa (entre el 1963 i el 1984).

La primera persona que va ocupar el lloc de director de la Crolls va ser Fèlix Boronat i Roure, enginyer industrial. Durant la seva etapa a la fàbrica, Boronat va compaginar aquesta activitat amb la plaça d'enginyer municipal de l'Ajuntament de Tarragona. Segons Núria Sans Llaberia, la dificultat de compatibilitzar les dues feines seria la que va obligar Boronat a decantar-se per les responsabilitats de Tarragona i abandonar l'empresa.

No obstant això, la retirada més aviat prematura de Boronat com a director, la Crolls va tirar endavant el segon projecte d'ampliació de l'empresa, el 1963,⁴⁷ sota la seva direcció. La nova obra va servir per ampliar les instal·lacions existents a través de la disposició de 3 noves naus de 13,14 m d'amplada organitzades en 13 crugies de 7,40 m, aproximadament. Les naus quedaven dividides per juntes de dilatació en 3 cossos de 3 crugies i un cos de 4 crugies. Les dimensions exteriors del

46 NOGALES, Pedro. *El cine no profesional a Reus: pioners i amateurs 1897-1989*. Reus: Fundació Privada Liber, 2006.

47 AMR. Expediente 224/1963 autorizando a D. José Maria Roger Crivillés, apoderado de Crolls SA para construir una nave industrial en su fàbrica sita en la prolongación de la calle Camino de Valls.

total eren de 96,56 x 39,77 metres i la superfície edificada de 3.840,19 m². Per aquestes obres, la Crolls va pagar un impost municipal de 19.092,65 pessetes i va representar una important modernització de les instal·lacions, segons opina Josep Maria Pujol i Gibert.

En aquesta època, les obres no van ser exclusivament amb un caire de millorar la distribució i la realització de les tasques productives, també es va tenir en compte facilitar un espai on els treballadors poguessin dinar. El menjador es va construir tocant a la riera i, segons recorda Josep Maria Roger Crivillés, es va preocupar que es pintés en tons cromàtics que afavorissin el benestar dels treballadors.

Un altre dels canvis organitzatius importants introduït durant l'etapa de Boronat com a director va ser la creació de la figura de la secretària de Direcció, una persona de confiança i d'enllaç entre el director i Josep Maria Roger Crivillés. Serà aquest un nou lloc de treball assimilat a tasques directives i que únicament ocuparan 2 persones en els propers 20 anys: Núria Sans Llaberia, durant una dècada 1964-1974, i Pepita Triquell, durant els següents deu anys fins al tancament de la factoria, el 1984.

Núria Sans Llaberia explica que la selecció pel lloc de treball va consistir en una doble entrevista realitzada, la primera, per Boronat i, la posterior, per Roger. Afirmar, també, que es buscava una persona que pogués tenir ascendència sobre la resta d'administratives més joves que hi havia a l'empresa i destaca el paper central que tenia de coordinació i ajuda a la direcció i a l'apoderat, Josep Maria Roger Crivillés.

Com es deia anteriorment, l'etapa de Boronat a l'empresa, però, no va ser especialment llarga. El 1966 Àngel Vallvé Morera, també enginyer de Tarragona i conegut de la família Roger, va ocupar la direcció de l'empresa per substituir-lo. El període de Vallvé al capdavant de la fàbrica serà superior al de l'etapa de Boronat i finalitzarà al voltant de 1972 quan es nomenarà el tercer i últim director, Josep Ventura i Elias, per la direcció de la factoria.

Durant l'etapa de Vallvé al capdavant de la factoria no es tiraran endavant obres d'ampliació, tot i que s'arranjarà l'exterior de l'empresa amb el tancament, el 1966, del solar i amb la substitució del mur de pedra de tancament de la finca per una tanca de filferro, que donaria una perfecta visió a tota la zona ajardinada a crear dintre de la fàbrica. A més se cedia una part d'espai petit a l'Ajuntament per millorar l'alineació de l'avinguda Marià Fortuny. El consistori va concedir la llicència,

però no va acceptar l'exempció sol·licitada, atès que l'espai que passava a ser via pública no era superior al 10% de la totalitat de la finca.⁴⁸

Caldrà esperar al canvi de dècada perquè la plantilla directiva s'incrementi en una nova figura, la de sotsdirector, que tindrà una vida breu i que –únicament– ocuparà una persona a la història de la fàbrica, Carles Maristany Tió, durant el període 1970-72, aproximadament.

Segons explica Maristany, el seu pas per la Crolls es va iniciar de la mà d'Àngel Vallvé. Concretament, va començar com a cap de fabricació i, al cap d'un any, va ascendir a sotsdirector amb responsabilitat directa sobre les àrees de fabricació, de compres i de magatzem. Durant la seva sotsdirecció, Joan Jacob Casals era el cap de compres, Josep Grau ho era de magatzems i Paquita Besora d'existències. En canvi, la responsabilitat de Maristany no s'estenia a les àrees de projectes, manteniment i control de qualitat.

La sortida de Maristany de l'empresa gairebé coincideix amb el nomenament de Josep Ventura el 1972 com a nou director; una responsabilitat que Ventura mantindrà fins a la seva mort, que es produirà de manera sobtada a Pamplona durant els darrers mesos d'activitat de la fàbrica, el 1984.

Tot i aquests canvis directius, múltiples testimonis parlen del nivell d'exigència tècnica i control que encara portava Josep Maria Roger Crivillés sobre les propostes tècniques i la producció. Aquesta manera de fer sumada a uns horaris irregulars causats per les seves visites des de Barcelona el convertiren en una persona poc popular entre els treballadors perquè moltes vegades arribava preparat per despatxar al final de la jornada laboral quan tothom ja plegava.

Pel que fa al tema de personal, la filosofia de l'empresa també es va modificar amb la intenció d'adequar els perfils dels candidats a les necessitats de cada lloc de treball. Aquest procés de selecció es coordinava des d'un centre de Barcelona on es feien els exàmens mèdics i psicotècnics per cobrir determinats llocs de rellevància de l'empresa.

L'arxiu, consulta i custòdia d'aquestes dades reservades sobre el personal era, precisament, una de les funcions de la secretària de Direcció que mantenia un contacte permanent amb un centre de Barcelona anomenat CIMPIC, situat al mateix carrer Provença.

Malgrat que el mercat laboral era força dinàmic a causa de les diferents oportunitats de feina que s'obrien a la demarcació, la cobertura de

48 AMR. Expediente para cerrar solar del 24 de mayo de 1966.

determinades places tècniques representava certes dificultats, fet que va motivar que s'anés a buscar aquest personal especialitzat a indrets com Sevilla o Barcelona, segons relata Francesc Palacin i Artiga.

Cal dir, però, que la majoria de la mà d'obra que necessitava la fàbrica requeria poca especialització, fet que permetia que davant ofertes més avantatjoses els treballadors canviessin de feina –ni que fos de manera temporal– per guanyar-se la vida millor. Aquest fet podia representar un contratemps seriós en una indústria com la Crolls que havia de seguir unes pautes de producció depenents de la demanda.

Per salvar aquestes situacions de necessitat urgent de mà d'obra, Josep Maria Roger, encarregava a un treballador de la Secció de Planxisteria procedent d'un poble de la vora de Reus que anés a contractar-hi personal quan les puntes de treball eren inassumibles pel personal existent.

Aquests mètodes de contractació urgent xocaven, a vegades, amb la normativa legal i van ser motiu d'alguna sanció econòmica per part de l'administració.

D'igual manera que la plantilla directiva s'havia adequat als nous temps, la fàbrica també modificava les seves rutines productives. Josep Maria Roger va apostar per introduir els mètodes de treball i cronometratges amb la intenció d'estalviar temps en la producció i guanyar eficàcia. El desconeixement d'aquesta rutina professional va significar que Roger anés a Barcelona amb un treballador anomenat Buqueras per aprendre com s'aplicava de la mà dels enginyers de La Maquinista, una empresa que fabricava vagons de tren. Aquest sistema anava acompanyat d'incentius salarials als treballadors que aconseguissin guanyar temps en el procés productiu en aplicar-lo.

Mentre els mètodes de treball es modernitzaven als tallers, encara a finals dels anys 60 la dinàmica a les oficines es basava en el sistema de promoció per antiguitat, de manera que es reservava als més joves i inexperts les tasques més feixugues. Assumpta Guarque Sugranyes –que es va incorporar a una edat força jove a l'empresa– recorda que el seu paper era una espècie de «nena dels encàrrecs», fent tasques com portar la correspondència a Correus, anar als bancs, etc.

Com que el mercat potencial de la Crolls no es restringia només al mercat nacional sinó que també s'obria a Europa, els anys 60 també van ser temps d'innovar i de parar atenció al món tècnic que començava a accelerar-se. En aquest sentit, els Roger van ser empresaris que van

viatjar especialment per països com Itàlia, Bèlgica, França... i van intentar adaptar a la factoria tot allò que podia ser d'interès. En l'àmbit local, la presència de la Crolls també estava garantida a la Fira de Mostres de Reus. En aquest expositor de les empreses de la comarca, l'octubre de 1966 l'empresa va patir un sinistre important a causa dels forts vents. Aquest fet i l'ajuda rebuda per les institucions va motivar que la Crolls⁴⁹ agrais públicament «les facilitats rebudes en motiu del sinistre succeït a la Fira» a les autoritats i diferents Cossos de Seguretat i Emergència.

Una altra manera d'obrir-se al món exterior era servir de plataforma de companyies nord-americanes que simbolitzaven l'*american way of life*, com Sumbeam International, la qual es van convertir en distribuïdora oficial d'un dels seus productes, l'afaitadora. Aquesta representació també permetia donar més visibilitat a l'empresa dins dels anomenats «*Ecos de Sociedad*»⁵⁰ amb demostracions públiques de productes com fregidores, batedores, etc.

En el món tècnic, aquesta voluntat d'innovar va tenir el seu exponent en la creació d'un departament nou que va posar-se en marxa el 1963: el d'Investigació i Desenvolupament, encarregat de desenvolupar prototips de nous productes més enllà de la clàssica rentadora. Una primera aposta exitosa d'aquesta secció va ser un aparell d'aire calent, el **Convector** que es va començar a fabricar al voltant de 1964. El lema publicitari jugava amb l'aparença de l'aparell, que es denominava «*El transistor del calor*», i es feia èmfasi en la facilitat amb la qual es podia canviar la intensitat de l'aire. El 1964 el seu preu era de 1.978 pessetes.

En canvi, dintre la llista de projectes no reeixits cal parlar del frigorífic, un electrodomèstic de primera generació, que va ser un producte que no va acabar de quallar, segons Josep Maria Roger Crivillés, per saturació del mercat, malgrat que existien prototips molt avançats realitzats per Agustí Blanch, un tècnic que havia treballat a l'AEG alemanya i que s'havia incorporat el 1962 a l'empresa, i que persones com Francesc Palacin Artiga havien contactat amb empreses italianes.

En total, Josep Maria Roger Crivillés va arribar a homologar 200 patents, de diferents classes. En algun cas aprofitava segments del mercat que encara no estaven coberts com les centrífugues, aparell que el 1968 assecava la roba en 3 minuts i costava 4.390 pessetes. En el tema de les

49 *Diario Español*, 28 d'octubre de 1966, p. 1.

50 *La Vanguardia Española*, 2 de març de 1967, p.34.

centrífugues el contacte que va efectuar Francesc Palacin i Artiga va ser amb una empresa holandesa.

Comercialment, l'empresa va iniciar cap a 1965 un pla d'obertura de delegacions en l'àmbit internacional seguit d'un reguitzell important de salons a l'Estat espanyol (per exemple València el 1967,⁵¹ Sevilla el 1971...) que, en pocs anys, va representar tenir presència a gairebé totes les zones de l'Estat. La persona que es va situar al capdavant d'aquest pla va ser l'economista Francesc Xavier Llobet. Segons el seu record, la primera de les delegacions internacionals es va instal·lar a la ciutat alemanya de Colònia i, posteriorment, es va obrir la delegació portuguesa a Lisboa.

Paral·lelament, i seguint una tàctica de relacions públiques molt acurada, la Crolls va començar a «presumir» del seu centre de producció reusenc i a posar en marxa esdeveniments i trobades en els quals participaven els representants de la marca⁵² i visites a la fàbrica per part de grups de persones. Depenent del nivell tècnic i de l'interès de la visita, la reunió anava a càrrec de diferents persones. Una d'aquestes guies era la secretària de Direcció, Núria Sans Llaberia, que havia ensenyat les instal·lacions, per exemple, a venedors de tot Espanya.

Però si el relat de l'empresa s'havia transformat per adequar-se als nous temps, també ho va fer el producte per posicionar-se millor en un mercat cada cop més competitiu. A diferència d'altres rentadores anteriors, la publicitat dels models **Novomatic** i **Supermatic-2** ja no posava l'èmfasi en el procés del rentat i en els passos a seguir. En les imatges publicitàries, la típica mestressa de casa ja havia passat a la història i la dona que emprava la màquina era més sofisticada i moderna. Un altre canvi important: apareixia el pare de família per primer cop. Segons aquests nous eslògans publicitaris, la tria de l'aparell era «un assumpte familiar», malgrat que els tòpics relacionats amb els rols tradicionals es tornaven a repetir. O el que era el mateix: l'home feia la selecció de la rentadora d'acord amb la tècnica i la qualitat, i la dona es basava en criteris com la facilitat d'ús i la bellesa de l'aparell.

Diferents modificacions d'aquesta nova imatge femenina continuaran repetint-se fins a la sacietat en noves versions de l'aparell que sempre presenten la dona des d'un prisma força elemental: la núvia («*¡Por fin! Boda con Novomatic Crolls*»), la sofisticada però superficial («*¡Lo*

51 *La Vanguardia Española*, 13 de maig de 1967, p. 11.

52 *La Vanguardia Española*, 6 de febrer de 1969, p.14.

estoy celebrando!»), fins a arribar anys després a la mare acompanyada de la filla petita («*Ud. asistirá al estreno de su Crolls*»). Però si hi ha un paper lligat al món femení aquest és el de mare, especialment quan els nadons arriben en un número excepcionalment alt:⁵³

TRILLIZAS EN REUS

Doña Mercedes Pi Clergues, esposa de don Juan Llauradó Torres, ha dado a luz felizmente a tres hermosas trillizas, hallándose tanto la madre como las recién nacidas en perfecto estado de salud. El matrimonio Llauradó-Pi tenía ya cuatro hijos de corta edad.

Esta noticia corrió pronto por la ciudad y CROLLS, la importante factoría nacional de electrodomésticos cuyo complejo industrial radica en nuestra ciudad, no quiso estar ausente del acontecimiento ni del problema que creaba a la joven madre este aumento de familia, decidiendo hacerle el presente de una de sus lavadoras CROLLS modelo NOVOMATIC. La entrega se efectuó en el Hospital de San Juan, donde se encuentra internada la madre y las recién nacidas, estando presentes don Ángel Vallvé Morera, director de la fábrica CROLLS, SA; el Jefe de Publicidad, don Ángel Corbera; la secretaria de la Dirección, señorita Nuria Sans, y el administrador del Hospital, don Alfonso Vidal.

El naixement de les trigèmnes no va ser l'única ocasió en què l'empresa va fer bandera de la seva activitat humanitària. El mateix any,⁵⁴ coincidint amb la Festa Major de Sant Pere, la Crolls i la firma Salvador Batlle van oferir una demostració d'aparells electrodomèstics americans a l'hotel Gaudí, els beneficis de la qual es van destinar a la Creu Roja local.

D'altra banda, l'expansió comercial de la marca Crolls adreçada a la llar ben aviat es va complementar amb una de tipus industrial en posar-se en marxa el 1966 una altra fàbrica al municipi de Vilanova i la Geltrú. Aquesta fàbrica era una mena de divisió que fabricava els aparells d'aire condicionat de finestra i que s'anomenaven Arconda. La persona que encapçalaria aquest projecte seria el cunyat de Josep Maria

53 *La Vanguardia Española*, 16 de juny de 1966, p. 41.

54 *Diario Español*, 29 de juny de 1967, p. 6.

Roger Crivillés, Juan Alias Ruiz. En qualitat de director de la divisió de muntatge Crolls SA va sol·licitar llicència a l'Ajuntament de Vilanova i la Geltrú per instal·lar una indústria dedicada al muntatge d'aparells d'aire condicionat tant del tipus de finestra domèstics com de la gamma industrial. Segons la sol·licitud, la fàbrica tenia l'adreça a la carretera de Barcelona a Santa Creu de Calafell km 43.⁵⁵ El març de 1968 el mateix Juan Alias Ruiz com a director de la divisió Arconda de l'empresa Crolls va sol·licitar autorització per construir una nau de 400 m² destinada a magatzem en un terreny situat a les proximitats de la carretera de Barcelona a Calafell, permís concedit el 21 d'octubre de 1968.⁵⁶ La memòria del projecte explicava que es tractava d'una nau destinada a magatzem de 20 metres de llarg per 20 metres d'amplada i una alçària de 4 metres, que s'havia projectat suposant una estructura metàl·lica completament independent de les parets, les quals només tenien funció de tancament.

En el moment que la Crolls es va instal·lar a Vilanova, la indústria metal·lúrgica a la ciutat té un caràcter subsidiari i està fortament vinculada a la indústria de l'automòbil (la històrica Pirelli, per exemple) i la fabricació de maquinària lleugera.⁵⁷

La contribució industrial de Vilanova i la Geltrú de 1970 mostra com la fàbrica de reparació d'electrodomèstics pagava anualment a l'Ajuntament 10.370 pessetes. Amb el pas del temps, la factoria de Vilanova i la Geltrú fabricaria també, estacionalment, altres aparells com les campanes extractores per complementar la producció d'aire condicionat que baixava durant els mesos d'hivern. Segons apunta Josep Blanes Minguez, extrebador de Vilanova, l'ànima d'aquesta renovació va ser l'enginyer Lluís Albaigés, procedent de la línia de muntatge de rentadores de Reus.

Un repàs a tots aquests projectes mostra que ja abans de tancar els anys 60 la Crolls era una empresa plenament solvent i una marca de prestigi de cara als consumidors i als inversors, tal com ho assegura Francesc Palacín i Artiga.

També s'havia fet el salt definitiu a les llars espanyoles. El mateix any que la Crolls feia 20 anys en actiu, el percentatge d'habitatges que

55 *Diari Villanueva y Geltrú*, 1 d'octubre de 1966, p. 8.

56 Arxiu Comarcal del Garraf (ACG). Expedient urbanístic.

57 ACG. I Consejo económico sindical comarcal 1967. *Estructura económica y posibilidades de desarrollo de la comarca de Villanueva y Geltrú*.

disposava de nevera, televisió i rentadora era ja del 40%,⁵⁸ i es possibilitava, d'aquesta manera, que la demanda continués creixent.

Però no només a casa la Crolls era un referent a tenir en compte. Els contactes internacionals amb diferents empreses feien que, per exemple, des de 1968 s'hagués cedit una llicència de fabricació a una indústria iugoslava d'electrodomèstics, operació que va comptar amb l'assessorament d'operaris provinents de Reus, com Josep Grau Bolsa. Segons Agustí Blanch, aquesta fàbrica va fer els mateixos models que Reus i els exportava especialment a països com Alemanya, Anglaterra i Holanda.

En un àmbit simbòlic, el 1968 és un any important per la Crolls. L'empresa celebrava el 20è aniversari de la seva obertura a Reus, indret –a més– on es va voler escenificar públicament aquesta data tan senyalada. Amb una certa grandiloquència, la crònica periodística va qualificar l'efemèride com «un dels moments més brillants de la seva història»,⁵⁹ tot afirmant que va ser un moment «emotiu». Explica, a més, que la celebració va congrega a la capital del Baix Camp 600 persones provinents de tot l'Estat espanyol. La celebració també va servir per descobrir un «bell monument al·legòric ofert pels treballadors» que era una estàtua d'acer inoxidable amb una figura d'una persona que sostenia la bola del món. Segons Francesc Palacín i Artiga, hi havia qui afirmava que aquesta figura era Josep Maria Roger Crivillés.

No tot, però, va ser entusiasme en les celebracions. Dins de l'empresa, Assumpta Guarque Sugranyes –que aleshores era una treballadora molt jove– recorda que, amb posterioritat a l'acte, el fet de repartir algun dels costos de la celebració entre els treballadors va crear una certa mala maror entre algunes persones.

Malgrat tot, la celebració oficial va complir els seus objectius. Un festival, un banquet i el lliurament de medalles commemoratives van centrar els actes en els quals es va voler implicar els treballadors a través d'actuacions musicals que representaven els seus llocs geogràfics de procedència o les seccions on treballaven. Entre les persones assistents, Núria Sans Llaberia detalla que la mare dels germans Roger va ser una convidada especial a la qual es va adreçar un homenatge protocol·lari.

Per la seva banda, Assumpta Guarque Sugranyes recorda que l'assistència d'altres delegacions també va ser força nodrida i que pels actes

58 TUSELL, Javier. *Dictadura franquista y democracia 1939-2004*. Barcelona: Crítica, cop. 2005.

59 *La Vanguardia Española*, 25 d'abril de 1968, p. 26.

s'havia estrenat la megafonia. L'organització dels detalls pràctics de l'aniversari va recaure especialment en la persona de Núria Sans Lla-beria, la qual assegura que va tenir molta feina per coordinar totes les activitats i que els preparatius sortissin bé.

El restaurant San Remo de Reus va ser l'encarregat de preparar i servir el banquet que va comptar amb un pastís que va impressionar els assistents per la seva magnitud i originalitat. Maria Vendrell López –que no va assistir a l'acte, però recorda detalls explicats pel seu marit, Joan Maria Rosich– afirma que el pastís era tan gros que el van haver de muntar a la fàbrica i Josep Banet Prats, aleshores un jove cambrer del restaurant San Remo, afirma que el pastís es va muntar en una plataforma rotatòria que va baixar des del sostre.

Menció a part mereix el tractament publicitari de la rentadora –recordem que era el producte estrella de la marca– coincidint amb l'efemèride del 20è aniversari. En aquest sentit es va posar al mercat l'anomenada **Supermatic-4** amb una capacitat de 5 kg de roba i un preu de 17.990 pessetes. Cost, per exemple, molt superior de les 4.890 pessetes del model **Pulsomatic-2** definida per la mateixa publicitat de l'empresa com «la més popular de les rentadores Crolls».⁶⁰ De totes maneres, en la gamma de rentadores Crolls l'aparell més car era la **Supermatic-3** amb una capacitat de 6 kg i adreçada especialment a famílies nombroses; el seu preu era de 24.750 pessetes.

En relació amb la imatge publicitària, el model del 20è aniversari de la Crolls era una dona jove que mostrava una foto d'un bebè sortint d'un tambor d'una rentadora mentre deia: «*Yo era así de mona hace 20 años... y mis pañales estrenaron la primera Crolls.*» Aquesta idea força s'acompanyava de la figura «*de un duendecillo*» vestit d'astronauta que –segons deia la publicitat– «treballava amagat a l'interior de les rentadores Crolls i feia que funcionés tot bé». I és que el final dels feliços anys 60 coincideix amb la carrera de l'espai i «*el duendecito de Crolls*», un petit nen vestit d'astronauta amb una cara molt simpàtica, tindrà a partir d'aquell moment diferents aplicacions de marxandatge (corbates, joguines, motius nadalencs...). Aquesta icona va acompanyar la marca durant un llarg període i el seu nom s'adaptarà als diferents mercats (per exemple la publicitat mexicana l'anomenava «*el marcianito*»). La idea provenia de l'agència publicitària Izquierdo & Noguera, fundada el 1955 per Francisco Izquierdo Navarro, que treballava habitualment

60 *La Vanguardia Española*, 26 d'octubre de 1968, p. 4.

amb l'empresa i que tenia la seva seu molt a prop de la de l'empresa a Barcelona.

D'acord amb el que hem vist anteriorment, entre les prioritats de la Crolls sempre hi va haver la preocupació d'obrir-se al mercat europeu i de presentar-se en aquells espais innovadors pel que fa a venda i tecnologia. En aquest món, la fira d'electrodomèstics de la ciutat alemanya de Colònia era una de les trobades internacionals (juntament amb París i Londres) més importants i l'empresa intentava assistir sempre a aquests certàmens.

La marca anava corporativament a la fira i tots els membres de la delegació, que era força nodrida, es repartien els papers: els uns miraven les novetats d'altres marques i intentaven comparar models (Agustí Blanch i Carles Maristany), els altres feien de relacions públiques (germans Roger), etc. La presència de la marca a la fira també s'aprofitava de manera publicitària amb titulars i notícies que destacaven la potència i internacionalització dels productes de la Crolls:

EUROPA SE RINDE A LA CALIDAD DE CROLLS⁶¹

La firma CROLLS Handelsgesellschaft für Elektrogeräte m.b.h. presentó en la Feria Internacional de Utensilios Domésticos de Colonia, un «stand» con la gama de artículos fabricados por CROLLS S.A. En la Feria de Colonia se dan cita anualmente las más importantes firmas mundiales del ramo y los expertos compradores de todos los países. El «stand» de CROLLS fue visitado por el Alcalde de Colonia, señor Theo Burauen, el cual fue atendido por don Luis Mª Roger, Director Gerente de CROLLS SA y por los señores Schirmer y Paul de CROLLS Hm.b.h. CROLLS revalidó ampliamente los éxitos de años anteriores, siendo su «stand» visitadísimo. El éxito comercial de toda la gama de productos fue notable y sus nuevos modelos base de importantes pedidos de compradores europeos.

Finalitzada la dècada, la marca i l'empresa estan ben posicionades tant en el territori com en l'àmbit internacional, essent una bona referència pel currículum tècnic d'aquelles persones que hi havien treballat. Una referència que en l'àmbit local estava a l'abast d'escasses empreses, com ara Cal Busquets, tal com ho explica Francesc Palacin i Artiga.

61 *La Vanguardia Española*, 5 de març de 1969, p. 14.

DE LA INTERNACIONALITZACIÓ DEL
PROJECTE A LES PRIMERES VAGUES

Durant el període 1966-1974 les dades de producció industrial de l'Estat espanyol s'incrementen de manera molt important. En el ram dels electrodomèstics, per exemple, en menys d'una dècada es duplica la producció de rentadores, passant de les 400.000 a les 800.000 anuals; es continua, per tant, amb el creixement iniciat uns anys enrere. A principis de la dècada dels anys 70, l'índex de penetració de les rentadores a les llars espanyoles de l'Estat espanyol (52%) gairebé es pot equiparar a l'índex dels nostres veïns francesos (55%).

En l'àmbit empresarial, aquest període és en el que la companyia va posar en marxa una política de grans inversions i d'expansió internacional de la marca de gran abast. Tot i que –puntual i esporàdicament– el consum podia afliurar, aquests són els anys en què la producció de la Crolls es va consolidar definitivament gràcies a un consum creixent i sostingut dels seus productes i de la demanda en general. Segons el record de Josep Maria Roger Crivillés, la fàbrica assoleix la xifra de producció de 100.000 rentadores anuals durant aquesta etapa.

Aquest creixement de producció inel·ludiblement també va passar per un augment significatiu del nombre de treballadors. Amb 387 persones contractades, la Crolls s'havia convertit en la indústria que ocupava més assalariats a Reus, bastant per endavant de la Industrial Sadera que en donava a 328 persones. La ciutat –que no comptava amb cap factoria amb més de 500 treballadors– havia vist com la indústria del tèxtil, en altre temps capdavantera a Reus, havia retrocedit inexorablement davant d'altres negocis amb més bona salut.

Tot i aquest creixement en tots els sentits, la fesomia urbanística de l'empresa pràcticament no va variar en aquest període i els canvis soferts van ser modestos exteriorment. L'any 1973 s'hi va instal·lar un

espai receptor de fuel i un tanc de 60.000 litres.⁶² Aquesta obra que va comptar amb un pressupost total de 350.718,50 pessetes se situava a les dependències del camí de Valls. El tanc era de formigó armat i l'obra tenia com a finalitat atendre les necessitats pròpies de la fabricació. Des de l'Ajuntament de Reus, aquesta activitat es va considerar perillosa per la possibilitat d'incendi o explosió tot i que es va atorgar el permís.

En aquest moment, la fàbrica estava integrada per 5 edificacions amb comeses diferents: un magatzem, una nau industrial a la qual s'annexava l'ampliació efectuada anteriorment, les oficines i els laboratoris i un menjador.

Un parell d'anys després, es va dur a terme l'ampliació de la nau de magatzem de l'empresa. Les obres –que es van realitzar el 1976– van consistir en la construcció d'una nau de 59 x 15 metres, aproximadament, juxtaposada i amb característiques similars a les de les naus ja existents. El pressupost que va representar aquesta obra va ser de 1.552.490 pessetes i l'impost municipal per la construcció va representar 37.855 pessetes.

El plànol de l'ampliació detalla els següents espais a l'empresa: nau de fabricació, magatzem, fitxer, aparcaments, manteniment, oficina i laboratori, transformador, porteria, vestíbul i escala, estació transformadora, menjador, infermeria, vestuaris, caldera de vapor, nau de fabricació de rentavaixelles i l'ampliació prevista.

En un ordre simbòlic, el 1973 la Crolls havia complert un quart de segle en actiu. A diferència del que havia passat el 1968 en complir-se els 20 anys de l'obertura de la fàbrica, aquest cop l'aniversari no es va embolcallar de cap celebració de germanor amb els treballadors de l'empresa. L'únic aspecte en el qual l'aniversari sembla que va destacar va ser en el terreny publicitari, amb l'objectiu de donar prestigi a la marca. En dona fe, per exemple, un anunci amb la imatge de la rentadora recordant que «*En Europa, la primera lavadora automàtica fue totalmente española y se fabricó en Reus hace ahora 25 años*», i afegeix «*las demás vinieron mucho después...*»; rebla el clau dient: «*Desde hace 25 años Crolls no le abandona nunca*».⁶³ Aprofitant aquesta campanya també es va introduir un nou logo de l'empresa que deixa enrere el disseny històric creat per Ramon Botet a finals dels anys 40.

62 AMR. Expediente 1973.

63 *La Vanguardia Española*, 30 de març de 1973, p. 92.

Segons l'aleshores sotsdirector de la fàbrica durant un breu període, Carles Maristany Tió, entre aquests dos logos hi va haver un tercer anagrama que va estar vigent poc temps i que es va retirar perquè la gent no s'hi identificava i els comerciants s'havien queixat.

En l'àmbit de la producció, la majoria de fabricants nacionals va decidir una unificació de mides, fet que va permetre que a partir de 1974⁶⁴ els models de rentadores fossin empotrables i emplafoables. Aquest fet permetia als aparells formar part d'una cuina integrada, la principal característica de les cuines modernes. Des de 1975 el rentaplats, l'Esla, també es produirà a la factoria de Reus amb un sistema novedós de producció que representa que un equip d'unes 4 persones començava i acabava l'aparell sense que passés per la cadena de muntatge. Segons comenta Lluís Bigorra Dalmau, aquest mètode de treball feia que el producte tingués un millor acabat en vincular el treballador de manera més personal amb l'aparell que estava fabricant.

Pel que fa als models d'aquesta època es comencen a produir rentadores amb noms de platges i llocs exòtics, que seran conegudes com la «sèrie aniversari»⁶⁵ i que es van presentar a Girona amb l'objectiu d'atraure les complicitats del sector turístic. Per aquest motiu, la sèrie incloïa les rentadores **Tossa**, en homenatge a la platja de la Costa Brava, la **Miami** i la **Tampico**, que incorporava una porta frontal decorada amb colors vius. Aquests seran els primers models d'una gamma a la qual posteriorment s'afegiran la **Bali** i la **Tahiti**. Curosos en els detalls més petits, l'empresa explicitava en els publireportatges que el mateix alcalde de la ciutat nord-americana de Miami va agrair amb una carta el bateig de la rentadora amb el nom de la ciutat. El text d'aquesta carta adreçada al gerent de Publicitat i Relacions públiques, David Urgell, deia que «la ciutat de Miami i els funcionaris que la representen se senten afalagats amb la decisió de Crolls de donar el nom de la Ciutat Màgica a un dels productes elaborats per la firma [...]». Lew Price, director del Departament de Publicitat i Turisme, signava la carta.

Entre les novetats tècniques que aquestes rentadores incorporaven cal destacar un tauler de comandaments amb teclat en el qual s'incorporaven unes llumetes indicadores del programa que s'estava realitzant i el centrifugat Impuls-Sistem, que arribava a la velocitat màxima de 800 revolucions per minut, rpm.

64 mNACTEC. *Historia de una lavadora automática* (sense datar).

65 *Los sitios de Gerona*, 27 de setembre de 1973, p.6.

Amb posterioritat, aquests models van ser superats per una rentadora que feia 1.200 voltes i que es va anomenar **Hawaii 2000**. Segons la família Roger, aquest aparell es va presentar a les illes de Hawaii en un dels viatges que s'adreçaven als distribuïdors.

Si per alguna cosa destaquen els primers anys 70, però, és per l'aposta per l'expansió internacional de la companyia que arriba fins i tot a l'altra riba de l'Atlàntic. A diferència de la dècada anterior que es tancava publicitàriament afirmant que «*Europa se rinde a la calidad de Crolls*»⁶⁶ en relació amb la presència a la Feria Internacional de Utensilios Domésticos de Colònia, aquest període enceta un nou repte: el salt de la Crolls a l'altre costat de l'oceà, un projecte que es va materialitzar amb el naixement de la Crolls mexicana situada a la ciutat de Puebla.

L'origen d'aquesta factoria s'inicia a través d'un grup comercial mexicà dirigit per Santiago Vázquez Izurrategui, que es dedicava a comercialitzar rentadores en aquest país. D'acord amb la versió explicada per Francesc Xavier Llobet Colom, Vázquez va establir contacte amb diferents empreses espanyoles i italianes per veure amb qui es podia associar i es va decidir per la Crolls després de conèixer els germans Roger.

Les dues parts van arribar a un acord per crear la societat mixta hispanomexicana Crolls Mexicana SA el 6 d'octubre de 1970. Segons el record de Llobet, els germans Rogers aportarien el 40% del capital en aquesta societat tant en efectiu com en maquinària i el 60% restant hauria correspost a la família Vázquez. Pel que fa a la part compromesa pels empresaris espanyols, les 1.200 tones de maquinària pesada i les 500 tones de components per valor de 2 milions de dòlars es van transportar des de Barcelona en els vaixells *Camino* i *Satústregui*.

La societat va realitzar, el novembre de 1970, les comandes de maquinària i, el juny de 1971, en va iniciar el subministrament per 25 milions de pesos mexicans. El pla de la nova factoria, desplegat per Francesc Xavier Llobet Colom, contemplava la previsió de models i unitats a produir durant els tres primers anys.

Segons Llobet, la nova fàbrica era un bon negoci atesos els marges de beneficis que deixava la producció i comercialització d'un producte sense competidors en el mercat del país mexicà. Un negoci, però, que podia fallar si no es complien escrupolosament totes les previsions esbossades en el pla d'instal·lació de la factoria, que era força detallat.

66 *La Vanguardia Española*, 5 de març de 1969, p. 14.

Com tot muntatge complex, el període de muntatge i posada en marxa va haver d'esquivar alguns problemes, alguns de caràcter legal, que no s'havien contemplat en el pla inicial. Un d'aquests problemes sobrevinguts va ser la descoberta —quan ja havien fet una inversió important— que el govern mexicà no deixava importar motors de 2 velocitats. Aquest contratemps, segons Llobet, els va obligar a instal·lar una fàbrica colateral que els abastís dels motors que necessitaven per la producció de les rentadores.

També a Reus la càrrega de treball es va incrementar per tal d'elaborar tota una sèrie de materials necessaris per a la nova factoria, com ara la documentació, els plànols, els dossiers... Assumpta Guarque Sugranyes, que aleshores treballava a la Secció d'Enginyeria de Reus, explica que va ser un procés extenuant atès els mitjans que es tenien per fer les còpies, les fotocopiadores d'amoníac, que eren molt més lentes que les actuals.

La nova factoria va fabricar la primera rentadora, una **Pulsomatic**, el 7 de desembre de 1971 i el 28 d'abril de 1972 sortia de la cadena de muntatge la primera de les rentadores superautomàtiques, adaptada al mercat mexicà. El model que es va triar per produir a Puebla era ja residual a la fàbrica de Reus, atès que els consumidors de l'Estat buscaven models més sofisticats, segons afirma l'Assumpta Guarque Sugranyes.

L'organigrama de la Crolls mexicana s'articulava a través de la figura d'un director gerent del qual depenien els serveis de comptabilitat, d'administració i de personal, i un director de fàbrica, càrrec que va ocupar en els primers temps Àngel Campo. Sota les ordres de tots dos hi havia 7 seccions diferents: Planificació i Llançament; Oficina Tècnica i Control de Qualitat; Planxisteria de Premses i Planxisteria de Conjunts; Manteniment i Utillatge; Tractament de Superfícies, Premses i Muntatge; Compres —de la qual depenien els magatzems—, i Mètodes i Temps.

La jove fàbrica, que donava feina a 250 persones el 1973,⁶⁷ va produir en el seu primer any de vida, el 1972, 23.000 rentadores —el mes de desembre va ser quan es va aconseguir el rècord de producció amb 3.000 unitats produïdes. Aquests resultats eren sensiblement inferiors a les previsions que s'havien fet en posar en marxa la factoria:

67 *Los Sitios de Gerona*, 27 de setembre de 1973, p. 6.

ARTICLES	1r any	2n any	3r any
Pulso M	5.000	5.000	5.200
Pulso DR	5.000	5.000	6.000
TOTAL	10.000	10.000	11.200
Novo 6	5.000	6.000	6.500
Novo 7	5.000	6.000	6.500
TOTAL	10.000	12.000	13.000
Super 4	5.000	7.000	9.500
Super 5	5.000	7.000	9.500
TOTAL	10.000	14.000	19.000
TOTAL	30.000	36.000	43.200

El març de 1973 la fàbrica mexicana va acollir una visita de més de 2.000 distribuïdors Crolls d'Espanya. De fet, no es feia res més que copiar un esquema que havia funcionat en el passat per vincular els distribuïdors amb el projecte: mentre durant uns anys es va «presumir» de la fàbrica de Reus davant les visites, ara havia arribat el moment de rendibilitzar la nova planta de Mèxic, especialment entre aquells que havien destacat com a bons venedors del producte Crolls, tal com ho explica Josep Maria Roger Crivillés.

En un publireportatge publicat el 1972⁶⁸ referent a la inauguració d'aquesta factoria es constata l'interès dels anunciants en posar l'èmfasi en el reusenquisme de l'empresa amb el títol «*Un made in Spain nacido y desarrollado en Reus*». A aquest destacat, s'afegeix la voluntat de reivindicar el progrés que l'empresa aporta al territori («*La expansión de Crolls, en el mundo, ocupa un lugar importante en el auge industrial de la provincia de Tarragona*»).

La mateixa crònica periodística explicava de manera grandiloqüent que la Crolls arribava fins a «*el último rincón de España*» i enumerava algunes de les delegacions regionals que es trobaven en ciutats de la importància de Barcelona, Madrid, Sevilla, Saragossa, Bilbao, la

68 *La Vanguardia Española*, 28 d'octubre de 1972.

Corunya, les Balears i Màlaga, entre d'altres. Paral·lelament, l'expansió física de la companyia va anar acompanyada d'una diversificació dels seus productes. A banda de rentadores, es fabricaven altres aparells elèctrics com ara assecadores, rentaplats i d'aire condicionat.

La Crolls de 1972 exportava part de la seva producció de rentadores automàtiques a la Gran Bretanya, els EUA i la República Federal Alemanya, i participava amb el 40% en el capital de la Crolls mexicana. Rere el teló d'acer, la Crolls s'havia associat amb una empresa iugoslava per a la fabricació d'aparells d'aire condicionat i rentadores des de l'any 1968 i, a l'Orient Mitjà, havia cedit una llicència de fabricació d'equips de condicionament d'aire a una societat d'Israel.⁶⁹

Els plans americans de l'empresa no es van quedar aquí. A finals de 1976, la Crolls va estudiar, de manera seriosa, la possibilitat d'obrir una altra factoria a Veneçuela o aprofitar una factoria existent. Amb aquest objectiu, almenys dues persones es van enviar a aquell país sud-americà en diferents períodes per treballar les possibilitats tècniques. Una d'aquestes persones que va fer una estada durant 3 mesos en aquell país va ser Juan Ramón Aroca Moreno i, l'altra, l'aleshores cap de qualitat, Josep Grau Bolsa. Per la seva banda, José Manuel Pardal García afirma que els plans per posar en marxa la fàbrica veneçolana estaven molt avançats fins al punt que ell mateix va donar el vistiplau a una premsa destinada a aquell país.

L'avui empresari retirat i extreballador de la Crolls, Francesc Palacin i Artiga, analitza aquest interès com un peatge propi d'aquell temps en què les grans empreses tiraven endavant inversions d'aquest tipus de manera força habitual, moltes de les quals van acabar fent fallida econòmica.

Altres veus, fent servir aquella idea popular d'estirar més el braç que la màniga, apunten aquesta política de grans inversions com una de les causants de l'inici de la descapitalització de l'empresa, que en causaria el tancament uns anys més tard. Una de les persones que apunta la manca d'inversió a la fàbrica de Reus a causa de l'aposta americana és Josep Banet Prats, que considera que el fet de no invertir a la capital del Baix Camp va pesar molt en el tancament de l'empresa en els anys immediats. Aquesta reflexió, transcorregut el temps, també la comparteix l'anterior responsable de la fàbrica, Josep Maria Roger Crivillés, i

69 *La Vanguardia Española*, 31 de maig de 1972, p. 18.

serà la que motivarà que ja per aquelles èpoques es comencés a valorar seriosament que la Crolls s'integrés en un grup potent.

En canvi, l'economista Francesc Xavier Llobet Colom, que va dirigir l'operació de Mèxic, considera que el factor clau del tancament futur no va ser la descapitalització sinó el fet que els responsables de la Crolls mantenien encara una estructura de negoci anterior a la liberalització econòmica imminent sense preveure que en el futur això en faria inviubles els resultats positius per la competència ferotge d'altres marques.

No ens avancem, però, als esdeveniments. En aquests moments és important ressaltar que, com a fàbrica i empresa, la Crolls ja ha assolit la seva plena maduresa. Per possibilitar l'eficiència màxima, les gairebé 400 persones es dividien en diferents seccions: Compres, Comptabilitat, Utilitatge, Porteria, Manteniment, Direcció, Personal, Mètodes, Muntatge, Laboratori, Conjunts, Premses...

Pel que fa al Departament de Laboratori d'Investigació, el responsable era Agustí Blanch i el treball es dividia en diferents apartats: màquines actuals, màquines noves, màquines d'exportació i de proves, segons explica Lluís Bigorra Dalmau.

Pel que fa a la divisió del treball per gèneres, l'empresa complia el que era habitual en aquells moments amb algunes excepcions. En línies generals, els responsables de les seccions solien ser homes malgrat que la presència de treballadores era aclaparadora en determinats àmbits, com ara comptabilitat o el muntatge. En altres indrets com ara la Secció de Premses, Enginyeria o el Laboratori Tècnic era tot el contrari, el treball de les dones era pràcticament testimonial, només hi trobem alguna excepció destacable, com la d'Avelinne, una noia francesa que treballava al Laboratori Tècnic o la d'Assumpta Guarque Sugranyes, que era l'única noia delineant.

Com moltes altres empreses, el muntatge de peces es feia a través d'una cadena de muntatge que permetia estalviar temps i costos i, a la vegada, controlar bona part del procés productiu. Precisament per aquest motiu, una de les responsabilitats de Compres era evitar que la cadena de muntatge per manca de previsió o per problemes de subministrament quedés aturada i no es pogués produir. Per evitar-ho, s'actuava amb celeritat quan es detectava algun problema. Tal com ho explica Joan Jacob Casals, ell, com a responsable de la Secció, havia arribat a anar a buscar peces a Bilbao, per exemple, conduint sense dormir per evitar que la cadena s'aturés en alguna ocasió.

El control de materials es feia a través d'uns fitxers on, en tot moment, havien de veure's reflectides les existències de materials amb l'objectiu de decidir si se n'havien de comprar més o no calia. Durant un temps, Assumpta Guarque Sugranyes es va encarregar de portar al dia aquests fitxers.

Als departaments ja clàssics de l'empresa com ara Compres, Administració, Utillatges, Laboratori, Pintura o Qualitat, se n'hi van afegir d'altres, com ara el d'Aprovisionaments, que s'encarregava de tot allò relacionat amb l'exportació i la importació del material produït, tal com ho explica Pepita Triquell Duaigues.

Per la seva banda, al Departament de Conjunts es treballava per equips amb l'objectiu de soldar les peces subministrades, repassar-les i, en cas que tinguessin problemes, refer-les. El personal d'aquesta secció anava diàriament a buscar l'ordre de treball on constava el nombre de peces diàries que havia de produir per poder cobrar a final de mes la prima corresponent. Segons explica Francesc Secall Masip, els treballadors rebien pràcticament la mateixa quantitat en concepte de salari que de prima de productivitat.

En un ordre estrictament energètic, el 1975 la potència total instal·lada a la fàbrica⁷⁰ en les seccions de producció era de 120,03 kW distribuïts de la manera següent: 86,14 kW a la Secció de Premses, 5,75 kW a la Secció de Cadena de Muntatge, 13,98 kW a la Secció de Tractament de Superfícies, 2,94 kW a la de Caldera i 11,22 kW a la de Planxisteria de Conjunts.

Durant els anys 70, l'ampliació de la demanda d'electrodomèstics va repercutir en un increment de la producció que va tenir com a conseqüència l'augment dels torns de treball de la fabricació. Segons el testimoni de Josep Grau Bolsa, en començar a l'empresa, el 1969, només es feia un torn i, ràpidament, l'increment de demanda de producte va obligar a augmentar-ne el nombre.

Dins d'aquests dos torns, el del matí i el de la tarda, s'inclouïa una aturada per esmorzar o per berenar. Era bastant habitual que –per tal d'allargar l'aturada del cafè– els operaris fessin petites «trampes» com augmentar, en cert moment, el nombre de rentadores que es feien per hora per, després, tenir una mica més de temps de pausa, segons recorda Francesc Secall Masip.

70 AMR. Relació maquinària industrial Crolls (1975).

Tot i així, hi havia persones que, pel seu càrrec i el seu tarannà personal, vivien pràcticament a l'empresa, sense horari fix, i sempre que hi havia problemes s'acostaven a la fàbrica per solucionar-los, com ara Joan Maria Rosich, persona de confiança de Roger.

El treball amb la maquinària pesada i els riscos que comportava va fer decidir en un moment determinat la creació d'una infermeria amb dotació permanent de personal que, en cas d'accident, pogués pal·liar-ne les conseqüències més immediates. En un primer moment la persona que es va encarregar d'aquesta responsabilitat va ser Nita Guinovart i, amb el creixement posterior de l'empresa, es va incorporar una altra persona, Neus Coca. Malgrat tot, segons explica Francesc Secall Masip, els operaris anaven ben preparats per les tasques que havien de realitzar (ulleres de protecció...) amb la finalitat d'evitar possibles desgràcies.

A banda d'actuar en casos d'accidents urgents, la Nita i la Neus s'encarregaven de funcions més rutinàries relacionades amb la salut del personal com fer les revisions mèdiques o la coordinació del material higiènic. Pepita Triquell Duaigues explica que no sempre havia estat així. Durant els primers anys de la presència de la infermeria, la Nita havia ajudat quan calia a la Secció de Compres, però posteriorment l'augment de plantilla va fer que ja no tingués temps per aquestes tasques complementàries.

Segons sembla, els seus primers auxilis no es van requerir mai per cap infortuni especialment greu que trasbalsés la quotidianitat de la fàbrica i quedés incorporat a la memòria col·lectiva com un fet tràgic. D'acord amb el relat de diferents testimonis, com Pepita Triquell Duaigues i Josep Grau Bolsa, els talls de dit o l'enganxada d'alguna mà en alguna màquina van ser els accidents més greus que van haver de guarir-se en aquells anys. Per sort, tots sense cap conseqüència massa important.

En relació amb les condicions de treball, la distribució diàfana de la nau feia que el soroll d'algunes màquines embolcallés de manera generalitzada els tallers. Determinada maquinària, com la de premses, era especialment sorollosa, com les excèntriques (són les que donen cops seguits) o les hidràuliques (amb uns motors molt potents). Francesc Secall Masip explica, però, que arribava un moment que el soroll estava tant en l'ambient i era tan continu que l'operari s'acostumava a conviure-hi. No són del mateix parer Assumpta Guarque Sugranyes i Josep Grau Bolsa que destaquen el gran soroll que patien els treballadors.

Tampoc el personal d'oficina estava acostumat a aquelles condicions de treball i, quan de manera ocasional, havia d'anar als tallers, el soroll li semblava encara més impressionant i els obligava a cridar a l'interlocutor si havien de fer alguna gestió a la cadena de muntatge, segons el record de Pepita Triquell Duaigues.

Mentre alguns patien el soroll diari, altres treballadors havien de patir altres afectacions als seus departaments. Segons la memòria de Pepita Triquell Duaigues, al Departament de Pintura aquests problemes podien ser de tipus respiratori.

Una empresa important com la Crolls no es bastia sense un bon control dels seus productes. Per aquest motiu, el control de qualitat era un procés transversal en tot el procés productiu i una de les seccions importants de la planta per evitar comercialitzar productes amb deficiències. D'acord amb l'explicació de Josep Grau Bolsa, aquesta Secció es dividia en tres parts: la recepció, on es controlava el material que es rebia al magatzem; la fabricació pròpiament dita, on s'havien establert una sèrie de verificadors, i el muntatge, on s'inspeccionava el funcionament correcte de les màquines i la seva producció.

Tot i així, hi ha qui afirma que el tractament en matèria de qualitat que es donava als països europeus del nord era diferent al que es donava al producte que s'enviava a altres llocs. Josep Banet Prats apunta el fet que si es produïa per a Alemanya o França l'actuació era molt més exigent que si es feia per a altres indrets i que, fins i tot, si es localitzava algun petit defecte extern s'era més benèvol, si el producte es destinava a Portugal o al nord d'Àfrica.

A diferència dels operaris de la fàbrica, més subjectes a riscos laborals o a accidents fortuïts, el personal d'administració tenia *a priori* una feina molt més segura i amb bones condicions. Com a secretària de Direcció que era, Sans realitzava tasques administratives rutinàries (lectura de la correspondència, per exemple), tot i que tenia un marge d'actuació prou important respecte a la resta de treballadors en alguns aspectes, com els horaris. Segons relata ella mateixa, era de les poques persones que no fitxava mai en arribar a la fàbrica, tot i que si hi havia reunions a hores intempestives havia de quedar-se per prendre notes.

Entre aquest personal de més flexibilitat horària, també coneixem casos de promoció de la formació dels treballadors amb l'objectiu de millorar el desenvolupament de les seves funcions. Tenint en compte les relacions amb l'estranger que mantenia l'empresa, la companyia va

pagar a la secretària de Direcció Pepita Triquell Duaigues un curs d'anglès, així com sessions relacionades amb normes d'importació/exportació que es requerien per a les seves tasques quotidianes.

Cal pensar que aquesta inversió era molt menor si la comparem amb les campanyes de màrqueting i formació que es muntaven pels comercials de la marca que tenien, fins i tot, un abast europeu⁷¹ («*Los perfeccionistas*» de la Crolls) o internacional.

En una empresa d'aquestes dimensions un dels aspectes que més afectava la quotidianitat era la vestimenta que serveix per identificar el personal. En relació amb l'uniforme, els treballadors de l'oficina portaven una bata, un element que no era preceptiu però sembla ser que sí recomanat. Els diferents testimonis no es posen d'acord en el color de la peça de vestir, alguns com Maria Isabel Bosch Pocorull asseguren que era de color blau i, en canvi, Pepita Triquell Duaigues recorda que era verda.

Els més joves començaven com a aprenents i solien «heretar» les tasques més rutinàries en incorporar-se a l'empresa per anar, a poc a poc, ascendint en les responsabilitats quotidianes. Assumpta Guarque Sugranyes, que va començar molt jove a l'empresa, explica que la seva obligació era anar a Correus cada dia en plegar al vespre per portar-hi totes les cartes que havien fet a la Secció.

Tot i el nombre important de treballadors, la Crolls era –com se sol dir de manera tòpica– una gran família en la qual hi havia un bon clima de treball, especialment dins de les seccions en què, segons Joan Jacob Casals, el companyerisme era excel·lent, per sobre de la mitjana en aquest tipus d'empreses. Per la seva banda, Carme Bravo Gras explica que ocasions com els aniversaris, els sants... eren una excusa perfecta per celebrar-ho amb els companys, tant de la seva secció com de les altres, amb els quals es tenia més relació o amistat. També insisteix en aquesta idea Assumpta Guarque Sugranyes, que defineix la Crolls com «una empresa familiar» en la qual les bromes estaven a l'ordre del dia i afirma que tothom o bé n'havia patit alguna o bé, amb posterioritat, n'havia fet a algun treballador nouvingut, per exemple.

Algunes seccions com Direcció –que tenien més relació amb Barcelona– mantenien amb el personal d'aquest centre una relació de proximitat important. Pepita Triquell Duaigues recorda com va convidar a

71 *La Vanguardia Española*, 23 de novembre de 1973, p. 25.

casa seva alguns treballadors de Barcelona durant una Festa Major de Sant Pere d'aquells anys.

Fora de l'horari laboral les activitats lúdiques conjuntes també eren habituals. Excursions, sardanes, visites o futbol eren alguns dels entreteniments que compartien els operaris després de la feina o els caps de setmana, tal com ho recorda Maria Lluïsa Vidal Salvat.

Segons algun dels informants com Manuel García Ramírez, l'empresa es va fer càrrec d'algun dels costos que representaven activitats com les sortides de l'equip de futbol. De fet, el setembre de 1970 quedaren aprovats els Estatuts del Club Deportivo Crolls per part de la Federació Catalana de Futbol.⁷² Els Estatuts aprovats definien que les activitats del club es dedicaven a la pràctica de l'esport del futbol i que participaria en les competicions oficials organitzades per la Federació Catalana.

En àmbits com el comercial, treballar a la Crolls també representava tenir alguns avantatges en forma de rebaixa econòmica en determinades compres a la ciutat de Reus. A aquest efecte, existia un carnet pels treballadors fixos mitjançant el qual algunes botigues aplicaven descomptes en els productes adquirits. La Baratura, on els operaris podien adquirir les bates per a la feina, o Salvador Batlle eren alguns dels comerços on es podien fer servir aquests carnets.

Però no només es premiava amb un descompte comprar a certes botigues de Reus sinó que quedar-se amb aparells de la casa també representava un estalvi. Segons Pepita Triquell Duaigues, els treballadors tenien el 50% de descompte en les compres que feien a títol personal en productes Crolls i, en cas que la compra fos per a un familiar, es podia assolir el 30%.

En cas d'algun petit defecte, el preu de l'electrodomèstic encara podia ser una mica més econòmic pels treballadors que es quedessin amb el producte que no era apte per a la venda, tal com ho explica Maria Lluïsa Vidal Salvat. Concretament, Pepita Triquell Duaigues recorda una remesa de rentaplats que va sortir defectuosa per un problema al cistell dels coberts i que va haver de repetir-se per als clients mentre que els aparells amb el petit problema es van vendre a baix preu entre els treballadors.

Però si hi ha una ocupació clarament femenina en una empresa del tipus de la Crolls aquesta és la de secretària. A les oficines, la figura de

72 Arxiu Nacional de Catalunya (ANC). Fons ANC1-312/Federació Catalana de Futbol: Club Deportivo Crolls (CD Crolls).

secretària de Direcció es percebia com un càrrec important que va deixar petjada entre les que la van desenvolupar. Pepita Triquell Duaigues rememora encara avui com Josep Ventura, el darrer director de la Crolls, sempre li referia que la paraula «secretària» procedia de «secret» per insistir en la necessària discreció que requeria aquesta responsabilitat.

Després de més de 10 anys de treball a l'empresa, Núria Sans Lla-beria va abandonar la tasca de secretària de Direcció per contraure matrimoni cap al 1974. A partir d'aquell moment i fins al tancament de la fàbrica, Pepita Triquell Duaigues serà la nova secretària de Direcció. Des de feia sis anys, la substituïda ja treballava a la casa –concretament al Departament de Compres– i la seva nova responsabilitat coincideix, aproximadament, amb el nomenament per la Direcció de la fàbrica de Josep Ventura. Triquell no era absolutament novella en aquest càrrec: eventualment, durant les vacances de Sans, ja havia realitzat aquestes tasques. Evidentment, Triquell va encarar el repte com una oportunitat de promocionar-se professionalment.

El contacte entre seccions i amb l'exterior era un altre dels punts necessaris en una factoria tan gran i que tenia relació amb un gran nombre de delegacions i proveïdors. D'aquesta manera la centraleta esdevenia un punt clau en la connexió dels diferents departaments, tant de manera interna com externa. Entre els anys 60 i el tancament de l'empresa tenim constància d'almenys dues persones que es van encarregar de la centraleta, una senyora anomenada Serra, de cognom, i durant dues etapes diferents posteriors, Maria Isabel Bosch Pacorull. Tant internes com externes, totes les trucades passaven per la centraleta de Bosch que havia d'enllaçar l'emissor i el receptor de cada conversa.

Amb ulls d'avui, la centraleta de la Crolls, eina de treball imprescindible de Bosch, era encara un aparell rudimentari que, segons ella, li descarregava electricitat quan hi havia tempesta.

Amb l'objectiu de posar persones en contacte, les grans dimensions de la fàbrica i la diversitat de seccions feien a vegades necessari complementar l'aparell telefònic amb altres sistemes de comunicació com la megafonia, mitjà a través del qual es demanava que els sol·licitats es personessin on eren reclamats.

Aquesta relació quotidiana a través del fil telefònic representava una font de satisfacció per a la responsable del servei que contactava amb persones d'altres indrets del país i de l'Estat i que establia, a vegades, vincles molt cordials amb els interlocutors més habituals.

Tot i el creixement de la factoria i el pas del temps es mantenien alguns treballadors de l'època fundacional. Un d'aquests casos de treballadors conegut per diferents generacions d'operaris era el Simeón o Simón, un vigilant que afegia a les seves ocupacions altres de diverses com fer tota mena d'encàrrecs en bicicleta entre la factoria i la ciutat. Maria Lluïsa Vidal Salvat el defineix com un «personatge característic» que tothom coneixia a l'empresa. També la majoria de persones entrevistades ha recordat especialment l'afabilitat i el bon tracte del Simeón, que s'encarregava de multitud de tasques menors. Núria Sans Llberia detalla que, al Simeón, l'acompanyaven dos vigilants més que havien estat guàrdies civil i que aleshores ja estaven retirats, Latorre i Nicanor.

Justament, amb la popularització del vehicle privat a partir dels anys 60, les persones que empraven el cotxe per anar a la fàbrica van començar a sovintejar. Un exemple era Núria Sans Llberia que anava a casa a dinar al migdia en automòbil i després tornava a la tarda a la feina. Posteriorment, quan aquest mitjà de transport va deixar de ser una anècdota a la fàbrica, l'espai d'aparcament es va jerarquitzar entre directius i operaris que només podien aparcar fora del recinte de la fàbrica, segons explica Maria Lluïsa Vidal Salvat.

Si en les primeres èpoques moltes persones contactaven amb l'empresa a partir d'algú que hi treballava i que sabia que faltava cobrir alguna vacant, amb el pas del temps va començar a ser més habitual que les vacants es comencessin a cobrir a través d'anuncis als diaris que demanaven perfils específics. Un cas és el de Carme Bravo Gras, una treballadora per la qual la Crolls va representar la seva primera feina després de contactar-hi a través d'un anunci. D'acord amb el seu testimoni, les proves no li van semblar excessivament difícils, malgrat contemplar diferents aspectes com la redacció, les matemàtiques i preguntes de tipus personal.

Les notables dimensions de l'empresa van fer de la fàbrica no només un referent laboral pels habitants de Reus sinó un punt d'atracció pels treballadors del Baix Camp o d'altres comarques properes. Alcover, Riudoms, Vilaplana, Maspujols, Riudecanyes i la Selva del Camp són alguns dels pobles de procedència de persones que —en ser de fora vila— es quedaven a dinar al menjador de l'empresa i que, d'aquesta manera, van establir relacions més estretes malgrat no ser de la mateixa secció.

El temps de descans establert pel dinar de les persones d'Administració, d'una a tres del migdia, feia possible que alguns tinguessin

possibilitats, fins i tot, d'estirar les cames per la ciutat o, aprofitant el bon temps, anar a algun mas proper a gaudir d'un bany, per exemple, tal com ho explica Maria Lluïsa Vidal Salvat.

LES PRIMERES VAGUES

Coincidint amb el final dels anys 60 i els primers 70 a les indústries de la demarcació de Tarragona alguna cosa comença a moure's: una nova realitat que el franquisme no és capaç de reprimir amb èxit. La lluita sindical és ja un fet que obté resultats poderosos partint dels escassos mitjans que tenien els treballadors i malgrat els esforços que el règim feia per aturar aquesta situació:

Les primeres vagues van ser mentre construïen la central nuclear Vandellòs 1, l'any 68, va ser de la construcció. Després, l'any 69 a la fàbrica de camises, hi va haver una vaga, també espontània «llavors es deien salvatges». Després [hi] va haver la de Tabacalera. A la fàbrica Crolls, de rentadores a Reus que hi va haver una plataforma reivindicativa, es va exigir a la direcció que sortís i parlés amb una comissió representativa al marge dels representats dels treballadors.⁷³

No serà, però, fins la dècada dels anys 70 que, de manera més o menys generalitzada, els treballadors de les fàbriques prendran consciència de la seva força i de les possibilitats de reclamar millores des de la mobilització. En alguns moments, fins i tot, la situació política possibilitarà la solidaritat entre centres de treball, cosa que donarà més força als vaguistes. La vaga de la construcció de l'any 1976, per exemple, serà l'exponent d'aquesta nova situació.

Ben al contrari, els representants del sindicat vertical seran enviats a apaivagar mobilitzacions en factories en peu de guerra malgrat no pertànyer al centre en qüestió. La sindicalista Teresa Fortuny Solà recorda que la Crolls era un dels centres de la ciutat amb representants sindicals especialment lligats amb el règim franquista i que, en el conflicte amb la Van Leer, van mediar amb els treballadors vaguistes.

Amb tot, es pot afirmar que la Crolls era una empresa força paternalista i que intentava minimitzar els possibles conflictes que podien

73 AHR. Fons d'enregistraments sonors del cicle Testimonis. Carrutxa i Arxiu Municipal de Reus. Teresa Fortuny.

sorgir. Carles Maristany Tió, sotsdirector fins al 1972, explica que en els primers anys 70 el sindicat vertical encara era fort i es mirava de parlar molt amb els delegats. Cita, per exemple, com ell va mediar quan una muntadora soltera es va quedar embarassada i des de Personal se la volia acomiadar. Aquest problema li va arribar des del delegat sindical i, finalment, se'n va evitar l'acomiadament.

Encara que el grau de conflictivitat històric de l'empresa havia estat tradicionalment de perfil baix, en general, el país canviava i la mobilització obrera acabà arribant, també, a la Crolls. De fet, el 1976 la revista *Avant*,⁷⁴ òrgan del comitè local de Reus del PSUC, titllava la fàbrica «d'empresa amb tradició de moviment obrer» i hi afegia que encara estava «al record de molts les lluites dels anys 70-71» en les quals es va aconseguir un conveni d'empresa renovable cada any.

Les accions dels treballadors comencen a obtenir millors resultats i això dona més força a les reivindicacions. Aquest és el cas que va viure Josep Banet Prats a les primeries d'incorporar-se a l'empresa, al voltant de l'any 73: una vaga fulminant de 24 hores en la qual es va aconseguir un augment salarial important de 3.000 pessetes d'una sola vegada. Segons el seu record l'èxit d'aquesta vaga s'hauria produït pel treball d'una persona alliberada pel PCE que va sumar un gran nombre d'adhesions a l'aturada de l'empresa en un moment de gran necessitat de producció, fet que va ser decisiu perquè l'empresa claudiqués ben aviat davant les reivindicacions dels treballadors.

Això va ser primer preparat per la persona aquesta, sobretot per ell, que la va fomentar, el treball que feia vull dir individual, dels que potser et veia més receptiu cara a la lluita sindical, sindical d'empresa. I ell va anar preparant el terreny. Llavors l'únic que va passar, que també va ser un moment de gran producció, necessitaven sí: màquina que es feia ja l'esperava el camió per carregar-la i distribuir-la i, clar, això també són moments claus... [...] Això va ser una lluita que la va guanyar ell perquè el director des de baix dient amenaçant, amenaçant en el sentit de: «Vosaltres si feu vaga ja us trobareu al carrer» i ell des de dalt lluitant perquè es fes. [Josep Banet Prats]

Aquest testimoni el corroboren les dades de l'organització sindical. Segons, aquest organisme, la Crolls va viure una vaga els dies 14-15 de

74 AMR. *Avant* (òrgan del comitè local de Reus del PSUC), primera quinzena de juny de 1976.

novembre de 1973 en la qual van participar 120 dels 364 treballadors que tenia l'empresa en aquell moment.

En alguns treballadors va impactar especialment el desenllaç de la vaga i els resultats immediats que va tenir per a les seves butxaques l'augment lineal de 3.000 pessetes, quan potser el salari que es cobrava era de 7.000 pessetes, segons explica Pepita Triquell Duagues.

Per la seva banda, la dirigent sindical Teresa Fortuny Solà també recorda com un membre del moviment Plataformes Anticapitalistes, Mariano Causada, havia aconseguit entrar a treballar a la fàbrica per preparar la lluita sindical. En aquest sentit, la Crolls se sumava a altres empreses de les comarques tarragonines (Pich i Aguilera, Matadero de Aves, Joan XXIII, Tabacalera, Alena, Lose, Bic, Reycon, Interflama)⁷⁵ en les quals Plataformes Anticapitalistes havia aconseguit tenir presència, tot i que la seva organització finalment no va arribar a quallar. Plataformes Anticapitalistes es definia com una organització de classe que rebutjava mètodes reformistes en la lluita; per tant, la seva activitat es desenvolupava fora del marc legal del sindicat vertical, la magistratura i la Delegació de Treball.

Per la seva banda, Mariano Causada, explica com en detectar-se l'any 1974 la seva presència a la fàbrica se'l va acomiadar i es va evitar de manera expeditiva que hi tornés, frustrant d'aquesta manera la preparació del seu treball sindical:

Mi intención conseguir afianzarme en la plantilla. Pero hubo un chivatazo sobre mi como persona comprometida, a pesar de mi intención por no destacar en ese sentido.

Los primeros días de enero de 1974, al final de turno me llamaron a la oficina para darme la carta de despido sin más explicaciones que yo pedía. Me dieron unos días pagados para pasar a recoger el finiquito. Manifesté que yo no aceptaba el despido y que volvería a trabajar. Aún pude encontrarme con algunos trabajadores que les expliqué cabreado lo que me estaban haciendo y que pensaba volver a mi turno. Hablé con los compañeros de las Plataformas Anticapitalistas, era tarde y vimos [que] quedaría intentar plantar cara a esa injusticia y cogí ánimo.

75 *Franquisme a les comarques tarragonines*. Tarragona: Publicacions del Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona, 1993.

Cuando al día siguiente me dirigía a la fábrica, noté que me seguían la policía y que dos coches interceptaban mi camino, se identificaron como policías y me metieron en un coche, llevándome a la Comisaría de Reus. Me amenazaron si me atrevía a ir a la empresa, pues según ellos estaban en su derecho a no dejarme entrar.⁷⁶

La memòria d'alguns dels treballadors ha esborrat molts dels detalls dels conflictes, però es manté present la conflictivitat que es va viure durant aquella època. Manuel García Ramírez explica que l'advocat de l'empresa, Azcárate, era tot un caràcter i que tenia instruccions de l'empresa per no cedir mentre els treballadors estaven disposats a anar a la vaga, fins i tot en solidaritat amb altres empreses.

Després de l'èxit de 1973, el 18 d'abril de 1975 els treballadors de la Crolls convoquen una nova vaga demanant millores salarials, aturada en la qual acaben fent concessions les dues parts. El nombre de treballadors mobilitzats en aquell moment supera amb escreix els de l'anterior vaga: 270 treballadors dels 368 que té l'empresa es mobilitzen a favor d'aturar la planta.

Evidentment, la conflictivitat no va ser exclusiva de la planta de Reus. L'últim any de govern de Franco, el 1975, els convenis més importants de Barcelona (construcció, fusta, arts gràfiques i metall) van acabar sense acord.⁷⁷ Entre les empreses afectades hi havia la Crolls de Vilanova i la Geltrú que el 1976 donava feina a 106 treballadors.⁷⁸ Amb l'objectiu de pressionar la patronal i arribar a un acord sobre el conveni, els treballadors de la Crolls es van sumar a les protestes que es van realitzar a Vilanova i la Geltrú. Juntament amb els treballadors d'IMSA i FISA van realitzar aturades de dues hores l'abril de 1976.⁷⁹ Un dels treballadors de la Crolls a Vilanova i la Geltrú, Josep Blanes Minguez, recorda com, amb la mort de Franco, l'activitat sindical esclata i considera que l'antiga Crolls, reconvertida en Geclisa, és una de les fàbriques més actives quant a mobilització obrera.

De fet, la situació de la Crolls de Vilanova era similar al que passava a la resta de país. El 1976 va estar marcat per la vaga general i la vaga del metall amb les que el moviment obrer intentava aconseguir millores

76 Carta manuscrita de Mariano Causada.

77 R. S. «La negociació col·lectiva, ara» a, *Nous Horitzons*, núm. 31 (1976), p. 25-30.

78 *Diari Villanueva y Geltrú*, 27 de març de 1976, p. 7.

79 *Diari Villanueva y Geltrú*, 10 d'abril de 1976, p. 13.

per als treballadors. Al respecte d'aquesta darrera, Francesc Secall Masip recorda que el Comitè de la Crolls Reus va donar suport a altres companys que estaven pendents de la signatura d'un conveni col·lectiu que no afectava Reus perquè en tenia de propi.

Una altra de les mobilitzacions que va tenir un pes important a la ciutat va ser la de la construcció, que va representar més de 3.000 treballadors parats només a la ciutat de Reus durant més de 10 dies i el bloqueig de la tímida reforma sindical que es va proposar des del Ministeri de Relacions Sindicals el maig de 1976.⁸⁰

Amb la legalització dels sindicats, aquests organismes comencen a negociar amb l'empresa per assolir acords beneficiosos per als treballadors. La pedagogia també, però s'havia de realitzar de manera interna entre els companys de treball. Francesc Secall Masip, membre del comitè, recorda que un dels principals cavalls de batalla d'aquesta època va ser la tasca de negociació que es va realitzar al respecte de la productivitat atès que aquest concepte no es podia aplicar directament a tots els treballadors del taller i de l'oficina i recorda que va trobar certes resistències que, finalment, es van poder vèncer.

En aquell panorama de canvis i de vagues força presents durant uns anys, el director de Reus, Josep Ventura havia ideat un sistema pel qual els treballadors d'oficines donaven un cop de mà per evitar que la producció i distribució s'aturés, ja fos per una vaga pròpia de l'empresa o per un conflicte laboral extern. Aquest sistema era anomenat com «l'equip de la corbata» i implicava que, en moments d'urgent necessitat, els treballadors d'Administració havien d'estar disposats a fer «sacrificis» per a l'empresa, segons Joan Jacob Casals.

D'aquest període, s'ha conservat un pasquí que informa els treballadors de la Crolls de la realització d'accions sindicals per aconseguir un conveni digne. Sembla ser que aquest pasquí prové de la fàbrica de Vilanova i la Geltrú i va ser elaborat per CCOO, fons al qual pertany:

80 MARÍN, José María. *Los sindicatos y la reconversión industrial durante la transición: 1976-1982*. Madrid: Consejo Económico y Social, 1997.

*Trabajadores de Crolls!*⁸¹

Las cadenas de montaje de nuestra fábrica venimos realizando acciones en demanda de mejoras. El día 11 de febrero, pararon dos cadenas pidiendo que fuera colocado un extractor de aire, aquélla acción sirvió para que la empresa cediera y nos pusiera el extractor. La unión hizo la fuerza. El pasado viernes paró una cadena protestando por la desigualdad de primas entre las cadenas. En principio queremos una prima igual, pero también queremos un salario real decente para todos.

Compañeros, el día 8, los obreros metalúrgicos de toda Catalunya, junto con los demás ramos, van a realizar todo tipo de acciones en demanda de un Convenio digno. Unámonos todos y exijamos en el Convenio:

UNA MISMA PRIMA

UN SALARIO MÍNIMO DE 4000 A LA QUINCENA. SEMANA DE 44 HORAS=. LAS DOS PAGAS EXTRAORDINARIAS QUE SEAN DE UN MES, CON EL SALARIO REAL.

SOLIDARIDAD CON LOS COMPAÑEROS EN PARO. SU LUCHA ES LA DE TODOS.

Com hem dit abans, el 1976 va ser un any calent quant a mobilització sindical arreu de Catalunya i de l'Estat. A la Crolls Reus també va destacar perquè va representar la vaga més llarga de la seva història amb l'objectiu de reclamar també millores salarials: del 4 al 8 de juny. Segons l'organització sindical, el nombre de treballadors que tenia l'empresa en aquest moment era de 349 i el de participants en l'acte de pressió va ser de 190. Finalment, un acord entre les dues parts va posar punt final al conflicte.

Una font diferent, l'esmentada revista *Avant* de la primera quinzena de 1976, augmenta els dies en què es va aturar la fàbrica, incloent també el 28 i 29 de maig, i precisa que s'hi van sumar els oficinistes. Entre les reivindicacions que feien els treballadors destacaven un augment lineal

81 Arxiu Històric de CCOO de Catalunya (AHCO) (sense data).

de 8.000 pessetes al mes, 4 pagues a l'any a sou real, IRTP a càrrec de l'empresa, 1.000 pessetes de plus familiar per a la muller i 500 pessetes per al fill, 30 dies de vacances i 5 dies a l'any per a ús familiar. Segons l'òrgan del partit comunista local, la vaga ja havia servit per aconseguir un augment de l'11% (1.700 pessetes), 50 pessetes més per fill, 1.000 pessetes més si es treballava a 145 enlloc de 140 (és a dir es feien 2 màquines de rentar més per dia) i 5 pessetes més per hora de prima.

Sens dubte, els darrers anys 70 són època de canvis i les noves administracions hauran d'implicar-se en les constants demandes i reformes que sol·liciten els ciutadans. Dos anys abans del primer ajuntament democràtic, el Comitè d'Empresa de la Crolls presenta una queixa⁸² al consistori per l'estat dels carrers que envolten la fàbrica. A través d'una instància de més de dos folis plena de signatures, el Comitè denuncia que els 400 treballadors de la factoria han de transitar diàriament pel fang en la zona compresa entre l'avinguda Marià Fortuny i el final del nucli urbà, i lamenten que el consistori no hagi donat cap resposta a la seva queixa alhora que la fan pública a la premsa sota un sarcàstic títol («¿Un barrio veneciano?»).

82 *Diario Español*, 31 de desembre de 1977, p. 22.

**LA CROLLS CANVIA DE MANS:
L'ENTRADA AL GRUP ORBAICETA**

El 1976 es produeix la integració de la navarresa Orbaiceta i la catalana Crolls. Segons els mitjans de comunicació, «l'acord es venia gestant feia temps, en laborioses negociacions que van durar mesos».⁸³ L'entesa definitiva es va assolir a Barcelona i establí un accionariat comú de les dues companyies al qual s'afegia el Banco Hispano Americano. El pacte, a més, col·locava la companyia resultant primera en el rànquing nacional del sector. En aquell moment, la crònica periodística va destacar que l'acord tenia com a clau una complementarietat de les signants en la qual Orbaiceta produïa «frigorífics, cuines i aparells de calefacció» i la Crolls, bàsicament, «rentadores automàtiques a la seva fàbrica de Reus».

A partir d'aquell moment, la factoria de Reus deixa de caminar empresarialment sola i s'integra en un grup nascut fora de Catalunya, l'Orbaiceta, el qual prenia el nom de l'antic ciclista i aleshores empresari navarrès Ignacio Orbaiceta Zabalza. Orbaiceta havia començat fabricant bicicletes i ciclomotors amb les marques Lanch i Ser, amb patent francesa⁸⁴ i, amb el pas del temps, va complementar aquesta producció amb les estufes de butà Super Ser. Aquestes estufes van obtenir un gran èxit comercial, fet que va conduir l'empresari cap als electrodomèstics, sector vers el qual es va decantar en exclusiva a partir de 1960.

No seria fins a l'any 1969 quan Orbaiceta va començar una política d'adquisició d'empreses de renom en aquest ram: en primer lloc, la fàbrica d'estufes Agni (Estella), posteriorment, l'empresa de cuines

83 *La Vanguardia Española*, 21 de novembre de 1976, p. 19.

84 *Diario de Navarra*, 22 d'abril de 2011.

<http://www.diariodenavarra.es/noticias/navarra/mas_navarra/muere_ignacio_orbaiceta_fundador_super_ser.html>

Corcho (Santander, 1972) i, a continuació, la Crolls de Reus i de Puebla (Mèxic).

Segons la versió de Josep Maria Roger Crivillés, la integració de les dues empreses es va iniciar després del relatiu fracàs que va tenir l'operació de compra de Domar (Newpoll) per part d'Orbaiceta.⁸⁵ Un error de càlcul de l'empresari navarrès li hauria impedit ser majoritari en aquesta empresa de rentadores per tan sols un 0,3% de les accions, fet que va alentir Roger a plantejar un acord amb el de Pamplona. Amb aquest precedent, Josep Maria Roger Crivillés relata que –a instàncies seves– el director comercial, José Miguel Val, va proposar a l'altre propietari, Lluís Maria, el plantejament d'una aliança amb el navarrès. La proposta va reeixir i Lluís Maria Roger Crivillés es va encarregar personalment de les negociacions.

És el final d'una època. Amb el canvi d'accionariat, els germans Roger tanquen una etapa de més d'un quart de segle vinculats a l'empresa en primera línia de gestió i queden completament al marge de la presa de decisions que es desplaça fora de Catalunya. Josep Maria Roger Crivillés insisteix en el fet que –a partir d'aquell moment– el paper dels anteriors propietaris va ser nul en el rumb de l'empresa.

Una de les conseqüències directes d'aquest fet va ser que el control de producció i, evidentment, les decisions estratègiques, es trasllessin de Catalunya a Navarra malgrat que es va renovar la confiança a l'aleshores director de la fàbrica Josep Ventura, que ocupava el càrrec des de 1972. La secretària de Direcció, Pepita Triquell Duaiques, comenta que, a partir d'aquell moment, Ventura va haver d'augmentar les consultes sobre decisions que afectaven la fàbrica i que va quedar supeditat a les indicacions que arribaven des de Pamplona.

Coincidint amb el moment de la fusió, la planta de Reus devia superar els 400 treballadors en nòmina –concretament 414 persones, segons recorda Pepita Triquell Duaiques– d'un total de 5.000 persones, aproximadament, que formaven part del grup Orbaiceta en la seva totalitat.

Mentre Reus s'integrava dins d'aquest grup, la fàbrica de Crolls de Vilanova i la Geltrú quedava fora de l'acord amb l'empresari navarrès. A partir d'aquell moment, la Crolls de Vilanova passà a denominar-se General del Clima y Ambiente (GECLISA) i Lluís Maria Roger Crivillés en va ser el titular. Durant els primers anys de la nova empresa

⁸⁵ Nota: El *Diario de Navarra* de 21 d'abril de 2011 dóna suport de manera tàcita a aquesta versió de Roger.

mantindrà gairebé els mateixos treballadors que durant l'etapa de Crolls (115 treballadors el 1978)⁸⁶ i continuarà fabricant aparells d'aire condicionat fins que el 31 de març de 1982 va fer fallida.

Pel que fa a la factoria reusenca i la primera etapa de l'entrada al grup Orbaiceta, alguns treballadors recorden el plantejament per part del nou propietari de construir una factoria nova que substituís la històrica de la finca d'El Petrol. Manuel García Ramírez és un dels treballadors d'aquella època que afirma que l'empresari navarrès els va anunciar que s'estaven buscant terrenys per construir una fàbrica més moderna, una informació que també corrobora Agustí Blanch. Fins i tot, Orbaiceta els hauria concretat l'emplaçament amb què l'empresa estava treballant per aquesta nova ubicació: el camp de futbol nou.

Evidentment, aquest projecte no es va arribar a tirar endavant, però sí algunes reformes i inversions per acollir el rentaplats que fins a la data es realitzava a Vilanova i la Geltrú. Aquestes reformes s'haurien realitzat entre els anys 1977-78.

Amb el canvi de dècada es comença a veure que les expectatives creades amb l'articulació d'aquest macroimperi empresarial són menys positives del que semblen i que fan esdevenir ràpidament el grup en una mena de gegant amb peus de fang.

Econòmicament, l'any 1979 és el darrer exercici en què el grup Orbaiceta assoleix beneficis: 860 milions de pessetes,⁸⁷ tot i haver-se convertit en la primera empresa nacional del sector, tant en fabricació com en exportació dels seus productes (4.000 milions de pessetes el 1980).⁸⁸

Anant al detall exclusivament de la Crolla veurem que la realitat era coincident amb aquesta caiguda de comercialització dels productes que es feien a la factoria de Reus. A partir de 1977 es constata una creixent davallada de la venda de rentadores automàtiques i un manteniment precari d'altres productes com les rentadores convencionals i els rentavaixelles, els quals des del 1975 es produïen a la factoria de Reus. L'únic producte que trencava aquesta tendència negativa són les campanes extractores, aparell incorporat recentment a la producció de la factoria reusenca.

86 *Diari de Vilanova*, 11 de febrer de 1978, p. 9.

87 *La Vanguardia*, 1 de març de 1981, p. 37.

88 *El País*, 8 de febrer de 1981.

<http://elpais.com/diario/1981/02/08/economia/350434811_850215.html>

De manera gairebé idèntica, l'exercici de 1981 es tanca amb uns resultats força negatius i una caiguda de les vendes consolidades respecte al 1980 del 23,61%,⁸⁹ un percentatge que la memòria de l'exercici reduïx al 6,02% a conseqüència de l'efecte artificial per variació del règim fiscal en relació amb l'impost de luxe. En concret, la producció comparada de la factoria de Reus entre el 1980 i el 1981 va ser la següent:

PRODUCCIÓ FACTORIA REUS

	Nombre d'aparells	Nombre d'aparells	
Rentadores automàtiques	75.872	51.159	-32,57%
Rentavaixelles	11.172	6.993	-37,41%
Rentadores convencionals	30.037	19.748	-34,25%
Campanes extractores	3.361	10.836	+222,00%

La preocupació no era que la Crolls tingués pèrdues significatives sinó que totes les empreses del grup (Agni, Corcho i Super Ser) havi- en entrat en crisi a la mateixa vegada, fuites difícils d'eixugar en una estructura tan gran i en un mercat en plena transformació. Les pèrdues consolidades de l'exercici 1981 van pujar als 3.509,1 milions de pessetes i la previsió de tancament de 1982 fregava, també, els 3.000 milions de pessetes.

Els efectes d'aquests pèssims resultats econòmics seran immediats. Segons indica la memòria de l'exercici de 1981, a la fàbrica de Reus es va aplicar un expedient de regulació d'ocupació (ERO) a 127 persones/ any representant el 34,60% de l'activitat total.

En aquest context, Orbaiceta va tornar a buscar una nova aliança per sortir de la crisi del seu grup. El gener de 1981, Orbaiceta SA, va subscriure un acord amb Ibérica de Electrodomésticos SA (Ibelsa), fabricant de productes Zanussi, amb la finalitat d'estudiar les possibilitats d'arribar a una fusió entre les dues societats.⁹⁰ Ignacio Orbaiceta, explicava en una entrevista el 1981 al diari *El País*, que aquesta associació estava

89 AGN. Fons Diputació Foral de Navarra. Indústria (Caixa 105245).

90 *El País*, 20 de gener de 1981.

<http://elpais.com/diario/1981/01/20/economia/348793215_850215.html>

motivada «porque en Zanussi sí hay futuro» i afegia que «Zanussi es una compañía de una potencia, en todos los sentidos, extraordinaria. Estar con Zanussi tiene la ventaja de que podemos ampliar el catálogo y ponernos al día en cuestiones tecnológicas.»

El resultat mercantil d'aquesta operació va ser la creació de la Compañía de Industrias Electrodomésticas SA (CIESA)⁹¹. Una de les conseqüències de l'anunci va ser la presentació d'una regulació d'ocupació per part de Super Ser que afectava més de 1.000 treballadors.

L'horitzó marcat per la companyia resultant era el 1985, any en el qual es calculava que hauria tingut lloc l'ingrés de l'Estat espanyol a l'aleshores Comunitat Econòmica Europea (CEE).

Pel que fa a la planta de Reus, el Pla de Reconversió fixava com a objectiu la fabricació d'elements auxiliars per a la resta de plantes del grup mantenint una plantilla reduïda a 250 persones.⁹²

La situació empresarial de caiguda generalitzada de la demanda comercial de la línia blanca es va agreujar amb les decisions polítiques dissenyades precisament per combatre-la. Ateses les dificultats del sector, el Govern va tirar endavant una política de reconversió dels electrodomèstics⁹³ (RD 2200/1980 del 20 de setembre). A principis de 1981, el ministre d'Indústria Ignacio Bayón (UCD) va anunciar l'estudi per part del Govern d'un decret llei amb l'objectiu de trobar nous instruments legals per a l'abordatge de les reconversions industrials de diferents sectors en crisi (RD 9 de 1981

91 *La Vanguardia*, 1 de març de 1981, p. 37. Avanza el proceso de concentraciones en el sector de electrodomésticos. El miércoles se constituyó la Compañía de Industrias Electrodomésticas, llamada al estudio y puesta en marcha de la fusión de Orbaicete con Ibelsa Zanussi. La primera, con 4.800 empleados y 15.000 millones de giro, registró el año pasado pérdidas por vez primera, frente a beneficios por 860 millones en 1979; en el decenio de los 70 había absorbido sucesivamente a Agni, Corcho y Crolls, y tomado el 49 por ciento de Newpol. Zanussi factura más de 9.000 millones con una plantilla de 2.300 colaboradores. La primera agrupación anunciada dentro de este sector fue la pilotada por Corberó, de la que forman parte Bru y Carsa-Kelvinator (ambas en suspensión de pagos), más Iverveintidós - Revi (antigua Solthermic, también en suspensión) y Mepamsa. Posteriormente vino el acuerdo entre Segad (Philips e Ignis), Balay y Fuyma, esta última fabricante de calentadores a gas; y en Vizcaya, el de Fabrelec (Westinghouse) con Mayc (Otsein) y Sagarduy (Far y Thimsel). Queda al margen la cooperativa Ulgor (Fagor), que parece quiere seguir adelante con sus propios medios. Los cinco grupos citados se repartirán en el futuro inmediato casi la totalidad del mercado español de «línea blanca» –frigoríficos, cocinas, lavadoras–, cuya demanda se estima que el año pasado cayó un 25 por ciento. Ello hizo que las industrias del ramo experimentasen quebrantos que en conjunto se cifran en 6.000 millones, triple que el año precedente.

92 AGN. Fons Diputació Foral de Navarra. Indústria (caixa 105245). Plan de reconversión.

93 FANJUL, Oscar; MARAVALL, Fernando. «¿A qué ritmo avanza la reconversión industrial en España?» a, *Papeles de economía española*, núm. 21 (1984), p. 310-324.

de 5 de juny). El projecte Bayón va ser rebutjat per les centrals sindicals perquè no contemplava la negociació amb els sindicats i el Govern podia declarar unilateralment la reconversió de sectors amb problemes.

Per la seva banda, CCOO entenia que una política de reestructuració dels sectors en crisi havia d'estar lligada a la reconversió de la indústria mitjançant 2 elements: a) la creació de llocs de treball alternatius i b) la política de localització de les noves inversions. CCOO qualificava el decret com «decret de desindustrialització» perquè el seu objectiu no era evitar l'augment de l'atur sinó afavorir que milers de treballadors fossin acomiadats. Per la seva part, l'altre sindicat majoritari, UGT, considerava que la llei Bayón partia d'un marc de reestructuració inadequat perquè no estava emmarcat en un pla de reindustrialització del país amb un projecte de desenvolupament econòmic. Es limitava a posar pedaços, a intervenir en el sentit que indicaven les forces del mercat, sense reparar en els efectes que podia tenir en altres qüestions com la subordinació al capital internacional per la via tecnològica, fonamentalment.

Malgrat aquestes crítiques sindicals, el Govern va aprovar el Reial decret llei sobre mesures de reconversió industrial, el qual amb pocs canvis es va acabar convertint en la Llei 9/06/1982,⁹⁴ que acabaria gestionant el nou Govern socialista amb uns durs ajustos que portarien al carrer a gran quantitat de treballadors arreu de l'Estat per la conseqüent reconversió de diferents sectors industrials, alguns tan potents com el de Sagunt, que afectà 8.000 persones. L'aleshores diputat al Parlament de Catalunya pel PSUC, Matias Vives March, explica que l'arribada del PSOE al Govern es produeix per la degradació d'UCD, per la situació creada pel 23-F i que, només després d'uns anys de govern, és quan arriba la crisi econòmica forta.

Amb xifres a la mà, el resultat global d'aquesta etapa va ser que només a Catalunya l'ocupació va davallar dels 926.000 llocs de treball als 712.000 en el període 1975-1986.⁹⁵

Cal dir que el Govern de l'estat va fracassar en pràcticament totes les mesures del primer Pla de Reconversió del sector (la millora de la productivitat, l'especialització de les produccions, la unificació de gestió d'empreses) excepte en la reducció de plantilles en 5.790 persones entre el 1980 i el 1983.

94 MARÍN, José María. *Los sindicatos y la reconversión industrial durante la transición: 1976-1982*. Madrid: Consejo Económico y Social, 1997.

95 *Nota d'Economia*. Número 34 de març de 1989. Departament d'Economia i Finances.

Amb aquests antecedents generals, la situació per la companyia i la fàbrica de Reus començava a projectar cada cop més incertesa. Es van contractar els serveis de l'empresa AUXINI, la qual va elaborar un pla de viabilitat i de reconversió industrial. Aquest pla calculava pel grup una previsió de plantilla de 1.000 persones per al 1985, una xifra que es considerava excessiva. Concretament sobre la factoria de Reus assenyalava diferents punts d'interès:

- a) Pel que fa a la fabricació de rentadores automàtiques, la impossibilitat de transformar la planta en una unitat de producció de 250.000 unitats/any, capacitat que es considerava mínima per ser competitiu en el mercat europeu.
- a) En relació amb els rentavaixelles, jutjava que en l'horitzó d'integració al mercat comú europeu seria impossible competir amb la resta de plantes de producció de la CEE.
- a) Tampoc veia futur en la fabricació de campanes extractores de fum atès que aquest producte només podia absorbir una mínima part de personal de la plantilla.
- a) Descartava, com a producte futur, la producció de la rentadora convencional com a producte residual en descens.

Tot i que les perspectives no eren positives i semblaven conduir inevitablement al tancament del centre de treball de Reus, es plantejaven una sèrie d'accions per evitar aquest destí: la moderació en els increments salarials, regulacions d'ocupació, jubilacions anticipades, indemnitzacions per cessaments, reconversions de llocs de treball, formació d'un equip a plena dedicació encarregat de la recerca de noves activitats... En aquesta línia, a finals de 1981 els operaris de la Crolls van signar uns acords que servien de base al pla de sanejament i reconversió presentat per l'empresa amb la finalitat avalada per l'administració de relançar la producció (rentaplats o components) a partir de 1985. Per 246 vots a favor, 100 en contra i 11 en blanc,⁹⁶ els treballadors van decidir negociar el pla amb l'empresa per reestructurar la factoria. L'acord representava una inversió de 800 milions de pessetes per part de l'empresa, assegurar 250 llocs de treball l'any 1985 i 163 acomiadaments voluntaris amb indemnització, jubilació voluntària als 58 anys.

96 *La Vanguardia*, 13 d'octubre de 1981, p. 29.

Josep Banet Prats, treballador en aquella època, considera que aquestes mesures posaven en marxa una dinàmica d'intentar salvar l'empresa malgrat que la sotragada important arribaria el 1983 quan la crisi del sector de la gamma blanca afectà tot Espanya. Afegeix que el grup fort era Corberó, però que les dues empreses de Catalunya que van acabar desapareixent van ser Benavent i Crolls.

Durant un període de tres anys els treballadors van acceptar una sèrie de condicions dures amb l'objectiu de fomentar la viabilitat de l'empresa. En primer lloc, s'acceptava la reducció de la plantilla sobrant i, en l'àmbit salarial, augments de salaris inferiors al 80% de l'augment de l'IPC, la retenció del 20% del sou dels mesos de juny, juliol, agost, setembre i la paga extraordinària de juliol en el 50%.

Malgrat els compromisos enunciats, les inversions que el grup va realitzar a Reus el 1981 no van destacar per la seva magnificència. A la planta de la capital del Baix Camp només es van invertir 16,4 milions de pessetes dels 574,6 milions de pessetes del total d'aquell any destinat a les plantes del grup (Pamplona, Estella, Santander i Reus).⁹⁷ Les previsions pel període 1982-85 tampoc van ser gaire més esperançadores per a la fàbrica reusenca: dels 3.940,1 milions de pessetes d'inversió prevista, tan sols s'havien pressupostat 287 milions a Reus.

Després de l'ajust pactat entre personal i empresa, l'any 1982 va començar amb un expedient de regulació d'ocupació (ERO) que afectava diferents treballadors (març-abril de 1982) i a l'octubre es planteja a Bilbao un pla per iniciar la reestructuració del grup.

Segons una valoració d'INELSA de 1983 les vendes de la factoria de Reus havien estat les següents l'any 1982:

Campanes	9.200
Rentavaixelles	8.500
Rentadores automàtiques	57.000
Rentadores convencionals	22.500

Els fabricants d'electrodomèstics de la línia blanca havien signat un conveni que, segons un informe del sector, globalment havia estat

97 AGN. Fons Diputació Foral de Navarra. Indústria (caixa 105246). Acuerdo de 1 de juliol de 1982 de la Diputación Foral de Navarra.

positiu per la frenada de la caiguda de preus i financers.⁹⁸ Calculaven que l'esmentat conveni havia servit per deixar de perdre 8.000 milions de pessetes. Tot i així, el mateix informe afegia que determinades marques violaven el conveni i altres, per pressió dels seus comercials, ho feien arribant a la situació que s'havien vist obligats a no posar en pràctica els preus de l'1 de març de 1983, atès que durant el gener i el febrer es van continuar aplicant els preus de l'octubre de 1982 i, fins i tot, operacions amb tarifes del juliol de 1982.

Josep Banet Prats explica que les dificultats no venien del fet que la Crolls produís un mal producte sinó que en el procés de fabricació els costos eren més cars, fet que s'hagués pogut minimitzar amb una producció més mecanitzada. Afegeix que una prova d'aquesta realitat és que quan va tancar la fàbrica el grup es va quedar la marca per continuar produint aparells.

Aquesta tesi la comparteix també Francesc Secall Masip, que va ser el penúltim president del Comitè d'Empresa. Secall afirma que va començar a percebre els problemes en adonar-se que la productivitat era baixa en relació amb altres fàbriques més noves i defensa la qualitat excepcional del producte que s'elaborava. Considera, també, que el consumidor a iguals prestacions preferia una màquina més econòmica.

Durant el 1983, la situació va empitjorar. El mes de març⁹⁹ d'aquell any representants estatals de les seccions sindicals de CCOO dels centres de treball de les 28 empreses de la gamma blanca d'electrodomèstics reunits a Saragossa van rebutjar el plantejament del Ministeri d'Indústria i Energia per la reconversió del sector. Aquests representants es van oposar a crear 4 societats de reconversió en entendre que es donava un paper més important a les empreses més fortes i per la minsa participació que es donava als sindicats.

El mateix mes de març de 1983 un informe de la direcció d'Indústria de la Diputació Foral de Navarra tractava l'evolució i situació del Pla de Reconversió d'INELSA que definia com a:

[...] muy precaria, con unas pérdidas elevadas durante el ejercicio de 1982, y con un índice de liquidez muy bajo que se ha conseguido no obstante, mediante el aplazamiento de deudas a

98 AGN. Fons Diputació Foral de Navarra (caixa 105246).

99 *El País*, 18 de març de 1983.

<http://elpais.com/diario/1983/03/18/economia/416790031_850215.html>

*corto (seguros sociales, impuestos) y su conversión en deudas a largo. A corto plazo necesitarán fondos adicionales para cobertura del circulante, debiendo resolverse asimismo la escasa garantía global del Grupo, dado su reducido neto patrimonial cifrado en 313,8 millones, lo que da una idea clara de la descapitalización sufrida.*¹⁰⁰

El mateix informe explicava que les entitats bancàries prestamistes més importants d'INELSA eren la Caja de Ahorros de Navarra, amb 1.250 milions de pessetes, i el Banco Hispano Americano, amb 879 milions de pessetes.

Pel que fa a les regulacions d'ocupació concedides pel centre de Reus eren de 20 dies laborables a tota la plantilla el gener i 3 hores diàries per al laboratori fins al 31 de març. L'abril de 1983 la plantilla adscrita al centre de Reus es distribuïa de la manera següent:¹⁰¹ 262 operaris no qualificats a la factoria, 32 operaris qualificats dels quals 24 pertanyien a la factoria i 8 al grup; 19 comandaments del taller dels quals 17 pertanyien a la factoria i 2 al grup; 26 empleats administratius dels quals 17 eren de la factoria, 7 d'Administració i 2 del grup; 28 empleats tècnics dels quals 12 pertanyien a la factoria i 16 al grup; 9 caps i directors tècnics dels quals 5 eren de la factoria i 4 del grup; i, 1 cap d'Administració. En total, 377 persones de les quals 337 adscrites a la factoria, 8 a Administració i 32 al grup. D'aquest total, 34 eren jubilables, motiu pel qual només calia cessar 343 persones. Pel que fa a la Crolls Barcelona situada al carrer d'Almogàvers 46 era el total de persones que s'havien de cessar, de les quals 9 eren jubilables. Aquestes persones pertanyien a les categories d'operaris qualificats (7), empleats administratius (26), empleats tècnics (3), caps i directors tècnics (1) i caps i directors administratius (9).

100 AGN. Fons Diputació Foral de Navarra (caixa 105246).

101 AGN. Fons Diputació Foral de Navarra (caixa 105247).

	Operaris no qualificats	Operaris qualificats	Comandaments taller	Empleats administratius	Empleats tècnics	Caps i directors tècnics	Caps i directors administratius	TOTAL
Factoria	262	24	17	17	12	5		337
Administració				7			1	8
Comercial i serveis								
Grup		8	2	2	16	4		32
TOTAL	262	32	19	26	28	9		377

El 25 de juny de 1983, el plenari de l'Ajuntament de Reus va adoptar per unanimitat una moció en la qual es va donar carta blanca a l'alcalde perquè «davant el greu problema pel que atravesava l'empresa CROLLS» es prenguin «totes les iniciatives que facin falta, davant les institucions autonòmiques i estatals, per tal d'assegurar la continuïtat del màxim llocs de treball».

Durant aquests mesos, les possibles sortides del centre de treball de Reus van començar a plantejar-se damunt la taula. Una de les que va ser a punt de realitzar-se va ser la fabricació de material complementari que hagués permès salvar part de la plantilla i que, finalment, per manca de compromís del Govern de la Generalitat va quedar en no-res. Segons explica Francesc Secall Masip, a inicis de 1983 haurien arribat i descarregat a la planta de Reus uns camions amb màquines per produir material de muntatge. Paral·lelament, es va començar a negociar amb la Generalitat perquè donés diners a fons perdut a la Crolls per mantenir entre 100 i 200 treballadors. Finalment, l'acord no va fructificar amb la Generalitat i, atès que la Diputació Foral de Navarra havia invertit 1.000 milions de pessetes a fons perdut al grup, això va motivar que aquestes màquines es tornessin a carregar als camions amb destí Navarra.

Poques setmanes abans de la presentació de l'informe McKinsey que dictaminaria el tancament de la Crolls, el juliol de 1983 es va iniciar un nou expedient de regulació de 17 dies de durada. El dia 15 d'aquest mateix mes, el president de SOGEFESA, el Sr. Barón, acompanyat de José A. Sarría, director general industrial, i Joaquin Senosiáin, director

personal del grup, van visitar la factoria de Reus i, en presència del Comitè d'Empresa, van autoritzar el pagament de la meitat de la paga extra del mes de juliol.

D'acord amb l'anomenat informe McKinsey, la comissió de reconversió del sector d'electrodomèstics (línia blanca) va comunicar el tancament de 5 empreses, entre les quals es trobava la Crolls, a finals de l'estiu de 1983.

Dins mateix del Comitè d'Empresa, la publicació de l'informe McKinsey va representar la divisió entre dues postures diferenciades, sovint defensades amb vehemència per les dues parts. D'una banda, hi havia els que, com l'aleshores president del Comitè d'Empresa, Francesc Secall Masip, veien clar que la publicació d'aquests estudis certificaven que l'empresa es tancaria amb tota seguretat mentre que, de l'altra, hi havia qui encara veia possibilitats a una sortida diferent.

En relació amb de la resta d'empreses pertanyents a l'antic grup Orbaiceta, la filtració de la notícia va provocar certa confusió que el director general d'INELSA, Aurelio López, va intentar pal·liar dirigint una missiva als clients¹⁰² amb data 3 d'agost en la qual afirmava que:

[...] Lo que la Comisión Delegada ha aprobado es, precisamente la concesión de importantes ayudas a nuestro Grupo, de acuerdo con los proyectos y peticiones presentados por nosotros en el ámbito de las normas de reestructuración sectorial, para saneamiento del circulante y ajuste de plantillas.

La factoria de Reus –que no es lo mismo que CROLLS– puede que, según opinión de expertos consultados, junto con bastantes otras factorías ajenas a nuestro Grupo, debe ser reconvertida.

INELSA –antiguo Grupo Orbaiceta– no suspenderá pagos.

Es decir, ligeras diferencias entre la noticia y la realidad...

Mentre INELSA intentava salvar els mobles, les constatacions de l'informe marc elaborat per McKinsey per la reestructuració de la línia blanca¹⁰³ eren clares respecte a la situació de la planta de Reus:

- En el període 1978-1982 la venda nacional de les rentadores havia caigut el 29% i els rentaplats el 26%, i es conclouïa que la

102 Carta d'INELSA signada per Aurelio López (Cordovilla-Pamplona, 3 de agosto de 1983).

103 AGN. Fons Diputació Foral de Navarra. Indústria (Caixa 38353). Informe McKinsey.

manca de la demanda era la conseqüència de l'alta saturació en el cas de les rentadores i la mitja saturació per part dels rentavaixelles. Perquè ens fem una idea el nivell de saturació de les rentadores a l'Estat espanyol el 1982 era de 73 (Noruega era el país amb més saturació amb 96) i el nivell de saturació de rentavaixelles era d'11 (Alemanya en tenia el 24).

- L'informe també determinava que el ritme de creixement de vendes que s'havia experimentat entre el 1972 i el 1973 s'hauria d'haver reflectit en les vendes de reposició de 9 anys després, el 1981 i el 1982. En no ésser paral·lels aquests ritmes era evident que els cicles de vida útil dels productes estaven augmentant.
- Es considerava que la demanda nacional tenia perspectives d'estabilitat o d'escàs creixement.

Pel que fa a la rentadora de càrrega lateral, la conclusió de l'informe era que de les 7 plantes en funcionament en l'àmbit estatal (Nueva Bru a Viladecans, Domar a Martorelles, Balay a La Cartuja, Ibelsa a Alcalá, Sogefesa –és a dir Crolls– a Reus, Ulgor a Garagarza i Fabrelec a Bausauri) només eren viables 4 (Domar a Martorelles, Balay a La Cartuja, Ibelsa a Alcalá i Ulgor a Garagarza). Per tant, la Crolls no se situava entre les supervivents.

Amb referència al segon producte que produïa la Crolls Reus, el rentavaixelles, l'anàlisi dels experts tampoc deixava marge per a l'esperança. L'aparell es produïa en 5 plantes (Nueva Bru a Viladecans, Balay a Montañana, Ibelsa a Alcalá, Sogefesa a Reus i Ulgor a Vergara). En aquest cas, l'escollida va ser Ulgor tenint en compte que es considerava l'única especialitzada i ben equipada i la seva capacitat de producció més que suficient per cobrir els lliuraments previstos.

En un primer moment, l'informe de la Comissió Executiva de la Línia Blanca d'Electrodomèstics assenyalava el tancament de la Crolls com a immediat, segons informava un mitjà de comunicació d'abast provincial. Després d'aquell gerro d'aigua freda, el representant dels treballadors de la planta de Reus –durant el mes d'agost de vacances– afirmava que «el primer dia de treball haurem de veure el que fem. No podem creuar els braços, al menys que ens donin una alternativa.» Hi afegia, a més, que «esperàvem i estàvem disposats a acceptar una regulació de plantilla, però no ens havíem plantejat mai el tancament total».

En l'àmbit polític, el PSUC, en ple període estival, ja va anunciar accions parlamentàries i populars¹⁰⁴ i, a través d'una entrevista del Comitè d'Empresa amb el diputat Cipriano García¹⁰⁵ va prendre la iniciativa política.

Amb la reincorporació laboral després de l'estiu, la premsa local, però, ja ho tenia clar. El mes de setembre el periodista Pedro Agudo titulava «Crolls: Principi del fi»¹⁰⁶ i explicava que l'informe McKinsey havia estat determinant. El reporter esmentava una sèrie de reunions que, en breu, havien d'acabar de confirmar els recels que ja tenien els treballadors.

El mes d'octubre un comunicat del Comitè d'Empresa reconeixia «que l'empresa no té sortida possible»¹⁰⁷ ni com a fabricant d'electrodomèstics ni de cap altre producte, fet que representava el tancament a no molt llarg termini i la inseguretat per als treballadors a partir del mes de gener.

Amb la visió que donen el pas dels anys, alguns treballadors tenen clar que l'objectiu des del primer moment va ser tancar la Crolls. Manuel García Ramírez afirma que s'uniren diferents situacions per arribar a aquest final: el desig del Govern de desestructurar l'empresa, la preferència d'Orbaiceta per Super Ser, així com la negativa de la Generalitat d'ajudar el projecte empresarial en crisi.

Paral·lelament, algunes formacions polítiques locals començaren a mobilitzar-se. Una de les primeres agrupacions polítiques en fer un plantejament públic va ser el secretariat local del PSUC. A través d'un decàleg de consideracions sobre la situació local a cent dies de l'inici del nou govern municipal, el PSUC vaticinava que si es produïa el possible desmantellament de Crolls hi haurien «*efectos multiplicadores extraordinarios*»¹⁰⁸ i afirmava que «*no pueden destruirse puestos de trabajo sin previsión concreta de ocupaciones alternativas*». ¹⁰⁹ El comunicat dels comunistes valorava positivament la celebració d'un ple extraordinari per tractar la qüestió i demanava, a través de l'anunci d'una

104 *Diario Español*, 2 d'agost de 1983, p. 8.

105 *La Vanguardia*, 6 d'agost de 1983, p. 20.

106 *Actualitat de Reus*, 26 de setembre de 1983, p. 1.

107 *El País*, 3 d'octubre de 1983.

<http://elpais.com/diario/1983/10/03/economia/433983614_850215.html>

108 *Diario Español*, 14 d'octubre de 1983, p. 10.

109 *Diario Español*, 14 d'octubre de 1983, p. 10.

interpel·lació al Parlament, «una definició clara i sense ambigüitats de la voluntat política del Consell Executiu de la Generalitat».¹¹⁰

Prèviament al plenari monogràfic de l'Ajuntament de Reus sobre la situació de la Crolls, totes les forces polítiques –excepte PDP, que va excusar la seva assistència–, sindicats –USO i CCOO–, Ajuntament i Comitè d'Empresa van participar en un debat al Centre de Lectura de Reus el 14 d'octubre de 1983. Si hem de fer cas al titular de la crònica periodística sobre les conclusions de la trobada, el debat va servir tan sols per aglutinar el suport unànim al problema dels treballadors, però la utilitat pràctica va ser nul·la («*Nadie aportó soluciones y todos se solidarizaron con los trabajadores de Crolls*»)¹¹¹

El repàs d'alguns dels parlaments ofereix, però, algunes de les línies que més tard seguirien els principals actors d'aquest tema. El representant socialista, J. Cerveró, va afirmar que la millor manera de resoldre la crisi econòmica era la reconversió industrial i que la Crolls «*no era una empresa rentable, que estaba embargada y que su tecnología era obsoleta, además de haber existido una muy mala gestión empresarial*». Tot i així afirmava que des de l'agrupació del PSC de Reus «*estamos con vosotros en todo lo que podemos hacer*». El portaveu del PSUC, Ramon Salvat, va destacar que el tema no afectava només la Crolls sinó tota la ciutat i que calia mobilitzar tota la ciutadania al voltant d'aquest problema. Salvat, a més, va exigir responsabilitat als grups socialista i convergent que governaven Madrid i Catalunya, respectivament. Per la seva banda, la representant de CCOO, Teresa Fortuny, afirmava que a través del tancament de la Crolls «*se estaba haciendo el caldo a una empresa multinacional que precisa que ésta cierre*». Finalment, la rèplica del Comitè d'Empresa, en veu de Josep Banet es va basar en desmentir que la Crolls tingués una tecnologia obsoleta i va defensar la viabilitat de l'empresa. Va afegir, a més: «*Nuestra tecnología está a nivel europeo pero como somos los pobres del grupo y no hemos hecho fuerza a nivel político, aquí estamos.*»

Un dels moments de major tensió del debat va ser l'intercanvi de retrets entre el representant del PCC, Víctor Escobar, i el regidor socialista i encara treballador de Crolls, Francesc Secall. Secall va cridar l'atenció al portaveu del PCC demanant-li que se centrés en el cas de la Crolls després que Escobar acusés el PSOE de «*poner en peligro*

110 Projecte de Declaració del Comitè Local de Reus del PSUC.

111 *Diario Español*, 14 d'octubre de 1983, p. 10.

los diez millones de votos obtenidos» mentre afegia que «*se hicieron promesas ficticias, engañando a los trabajadores y haciendo lo que debería hacer la derecha*». La recriminació de Secall va provocar l'enuig d'Escobar que no va continuar el seu parlament.

Dies després d'aquest debat es va celebrar una manifestació ciutadana que va aplegar unes 600 persones.¹¹² A la implicació ciutadana per donar suport a la factoria, cal sumar-hi la presència política que també va ser destacada. No hi van fallar ni l'alcalde, ni la gran majoria de regidors i els parlamentaris de tots els partits cridant eslògans contra l'atur i la decisió de reconvertir el sector de la gamma blanca a través del tancament d'aquesta empresa. En acabar la manifestació, a la plaça del Mercadal es va llegir un manifest de solidaritat dels partits, sindicats, Ajuntament, Diputació i Unió de Botiguers.

Malgrat el tarannà unitari de la convocatòria, la manifestació no va estar exempta de certa tensió perquè els treballadors van considerar que per part del sector comercial no se'ls havia donat suficient suport. Pel que refereix algun testimoni, com Manuel García Ramírez, part de la molèstia podia venir del fet que alguns botiguers es van negar a penjar els cartells contra el ministre Solchaga que s'havien elaborat per a l'ocasió.

Tot i les tensions entre convocants i algunes de les entitats ciutadanes, aquesta manifestació va aconseguir mobilitzar moltes persones. Alguna, com Carme Bravo Gras, va participar en l'acte reivindicatiu, malgrat haver deixat el lloc de treball a la Crolls feia temps. Segons explica, el motiu de la seva participació era donar suport a molts coneguts amb els quals havia compartit hores de feina.

Amb posterioritat a la manifestació, el 18 d'octubre de 1983, l'Ajuntament va celebrar una sessió plenària extraordinària i monogràfica sobre la situació de l'empresa. Aquest acte es va basar en la lectura d'un informe per part de l'alcalde Borrell seguida d'un suport unànimement al Comitè d'Empresa i als treballadors afectats pels problemes de l'empresa.

Ja en el torn de parlaments posteriors, Francesc Campoy del PSUC va reiterar que «el problema de CROLLS afecta a tota la ciutat», motiu pel qual «tots els ciutadans han de ser conscients que CROLLS no pot ser tancat, com es pretèn». Per la seva banda, Joaquim Via d'ERC va destacar les contradiccions entre l'anomenat informe McKinsey i l'elaborat

112 *Diario Español*, 16 d'octubre de 1983, p. 1.

pel Comitè d'Empresa de la factoria. En nom d'AP, PDP i UL, Foz va manifestar el seu suport inequívoc perquè la Crolla continués salvaguardant els llocs de treball. Al seu torn, en nom de CiU, Escoda es mostrava decepcionat per l'escàs ressò nacional de la manifestació dels treballadors i demanava que el ple tingués la necessària projecció. El representant convergent es va lamentar que la tradició empresarial de la ciutat pràcticament s'hagués perdut en quedar-se Reus sense empreses importants. Va afegir, també, que en la seva opinió els treballadors havien estat enganyats i proposaven que, en cas que la factoria tanqués, el solar es declarés zona verda amb la finalitat que les empreses multinacionals no es poguessin beneficiar del tancament. Finalment, la portaveu del PSC, Misericòrdia Vallès, va reconèixer que un possible tancament seria difícil d'encaixar, atès el nivell d'atur de Reus.

Lamentablement, aquesta no seria la darrera ocasió en què el plenari municipal tractaria l'adversa situació econòmica de la ciutat d'aquell moment. Només unes setmanes més tard, el 28 d'octubre de 1983, el ple va debatre una moció del PSUC i de NE que proposaven convocar els representants polítics, les patronals i les entitats socioeconòmiques per fer un esforç solidari col·lectiu davant la crisi. La proposta va ser desestimada. En el mateix plenari, una moció d'AP-PDP-UL va tenir major fortuna i fou aprovada per unanimitat. El text demanava sol·licitar al Govern central i a la Generalitat la declaració de Reus i el Baix Camp com a zona industrial deprimida, així com l'adopció de mesures de reactivació, la implantació de beneficis fiscals, etc.

Les intencions institucionals no van tardar a veure's frustrades per la realitat. El 4 de novembre de 1983, l'empresa va aplicar el primer expedient regulador dels diferents que s'aplicarien per liquidar la totalitat de la plantilla.¹¹³ En aquesta primera tanda, les baixes van ser voluntàries i van afectar 107 treballadors. Dins del grup de persones que es va acollir a aquesta baixa de l'empresa hi havia Francesc Secall Masip, que havia estat president del Comitè d'Empresa i compaginava la feina a l'empresa amb la tasca de regidor socialista. Segons explica Secall, es va acollir a aquesta mesura perquè va veure clar que la fàbrica acabaria tancant tard o d'hora.

Malgrat les vicissituds viscudes, la comercialització i la producció de la fàbrica de Reus funcionava a un ritme més o menys normalitzat. Un informe del novembre de 1983 detalla que hi va haver un estoc final de

113 *Diario Español*, 5 de novembre de 1983, p. 10.

6.431 rentadores automàtiques, xifra que es considerava petita. El mateix document defineix l'estoc de 2.353 rentavaixelles com a normal.¹¹⁴

El debat a la seu municipal va ser el preàmbul del debat a la cambra catalana, un fòrum polític en el qual un dels grups més actius en el tema va ser el grup parlamentari del PSUC de la mà del seu diputat per Tarragona, Matias Vives March. Inevitablement, les accions parlamentàries sobre el tema tenien com a rerefons la crisi de tot el sector de la gamma blanca que havia afectat i afectava a més empreses del ram. A través d'una interpel·lació al Consell Executiu sobre el Pla de Reconversió del sector de l'electrodomèstic el 9 de novembre de 1983, el diputat del PSUC feia referència al fet que, aproximadament, milió i escaig de treballadors de Catalunya¹¹⁵ tenia penjada «l'espasa de Damocles anomenada Pla de Reconversió del sector electromèstic gamma blanca». Concretava en 1.200 persones els possibles afectats per la situació que correspondrien a les empreses afectades: Nova Bru, Benavent, Crolls i Corberó. En una línia més política, Vives acusava el Consell Executiu d'haver «sucumbit a les pressions del Govern central» en aquesta matèria.

En el seu torn de rèplica, el conseller d'Indústria i Energia, Vicenç Oller, recordava que s'havien concedit, en concepte de subvencions, 50 milions de pessetes a la Crolls i, en forma d'aval, 85 milions. Segons Oller, la previsió de subvencions adreçada a l'empresa per a l'any en curs era la mateixa.

Com a mostra de l'actuació de la Generalitat, el conseller va posar com a exemple l'actuació feta a Bru uns anys enrere, la qual havia permès salvar l'empresa i oferia el mateix nivell d'intervenció per a la Crolls. També afirmava que es treballava per ajornar l'actual situació fins a finals del primer quadrimestre de l'any 1984.

En la segona ocasió en la que es va tractar la qüestió de la Crolls al Parlament,¹¹⁶ la xifra de treballadors que s'havia acollit a la indemnització era ja de 197 i només en romanien 180 en actiu. En aquesta ocasió, el tema Crolls es va plantejar de la mà de dues iniciatives parlamentàries: d'una banda, la inclusió en l'ordre del dia d'una interpel·lació al Consell Executiu realitzada pel grup parlamentari d'ERC i, de l'altra,

114 AGN. Fons Diputació Foral de Navarra. Indústria (caixa 105247).

115 Nota: És una errada de transcripció atès que línies més avall es parla d'un miler de treballadors.

116 Parlament de Catalunya. Diari de Sessions (DSPC-P 155/01), 1 de desembre de 1983.

el debat d'una moció subsegüent a la interpel·lació realitzada el 9 de novembre pel diputat Matias Vives i que constava de 5 punts:

- a) L'oposició al Pla de Reconversió del sector electrodomèstic en el seu estat i redactat.
- a) Tirar endavant accions perquè es retardés el tancament fins al 30 d'abril i es mantingués l'oferta del Govern central d'1,5 milions de pessetes fins a aquella data.
- a) D'acord amb l'Ajuntament, obrir vies de negociació amb l'Estat per alliberar càrregues i gravàmens dels terrenys (eren deutes amb l'administració central) per fer possible la capitalització. S'apunta que les càrregues eren d'uns 400 milions de pessetes (a Hisenda) i 200 milions de pessetes a la Seguretat Social.
- a) Convidar l'Ajuntament, el Comitè i sectors de la ciutat a una taula de seguiment en la qual es pensés la possibilitat de la reindustrialització.
- a) Configuració de vies jurídiques per acollir-s'hi treballadors en cas de reindustrialització.

D'aquests punts, el primer, el segon i el darrer es van aprovar per unanimitat mentre que el tercer es va aprovar amb 19 vots a favor i 74 abstencions, i el quart amb 88 vots a favor i 5 abstencions.

Malgrat que les eines parlamentàries i l'acció del Govern van tenir escàs resultat, el diputat del PSUC, Matias Vives March, que havia impulsat la moció per evitar el tancament de la fàbrica, afirma avui que els consellers responsables del tema, Vicenç Oller i Joan Rigol, van tenir una actitud dialogant per trobar solucions en tot moment. Més enllà del tarannà personal, Vives considera que aquesta actitud era conseqüència, en part, de la debilitat parlamentària del Govern.

Mentre el Parlament de Catalunya començava a debatre la situació i la Generalitat començava a moure peces per trobar solucions sense que quatlés definitivament cap proposta, la Diputació Foral de Navarra havia anat fent camí per salvar part del grup i evitar el tancament de les factories del seu entorn més immediat. En aquest sentit, l'1 de juliol de 1982 la Diputació Foral de Navarra va concedir a l'empresa Orbaiceta SA un aval de 1.000 milions de pessetes, ampliable a 880 milions de pessetes més, a l'empara de la Norma sobre concessió d'aval a

empreses acollides a plans de reconversió. Des de la seva formalització, l'esmentat aval tenia una validesa de 3 anys. Per un nou acord de la Diputació del 29 de juliol de 1982 s'acceptaven les garanties reals ofertes per INELSA, abans Orbaiceta SA, i es preparava el següent acord per ampliar l'aval a 880 milions de pessetes més, que es va aprovar concedir el 7 d'octubre de 1982.

El 24 de març de 1983 la Diputació Foral de Navarra va acordar participar com a accionista a la societat de gestió Sociedad Gestora de Empresas Fabricantes de Electrodomésticos SA (SOGEFESA). Aquesta societat es va constituir amb la finalitat de canalitzar les ajudes de l'Estat i tenia delegats els poders polítics de la totalitat de les accions del grup amb l'objectiu de gestionar-lo. En aquesta societat Ignacio Orbaiceta havia renunciat als seus poders delegant-los al director general, Francisco Beldarrain Eugui.¹¹⁷ Segons explica Josep Maria Roger Crivillés, aquesta decisió va convertir en paper mullat totes les accions que tenien la resta d'accionistes.

El 22 de setembre de 1983 es va acordar constituir la Sociedad Anónima de Fabricantes de Electrodomésticos (SAFEL) amb un capital social d'1.000.000 de ptes. del qual la Diputació va subscriure 980.000 ptes. Aquesta societat va ser constituïda efectivament el 7 d'octubre de 1983. El mateix dia es va procedir a ampliar el capital social fins a una quantia de 3,3 milions de pessetes, dels quals la Diputació rere l'aportació dels debits fiscals posseïa 2.843.000.000 de pessetes, el que representava el 86% del total, pertanyent la resta a proveïdors i creditors del grup que van transformar part dels seus deutes en capital social.

El fet que la Diputació navarresa controlés pràcticament SAFEL¹¹⁸ li va permetre determinar la fabricació i comercialització de les marques líders del sector (Agni, Corcho, Crolls, Super Ser). Amb aquesta voluntat, un anunci públic¹¹⁹ inserit a *La Vanguardia* afirmava públicament que «passades ja les èpoques difícils els productes Agni, Corcho, Crolls i Super Ser ara en noves i bones mans, estan destinats a afirmar-se sòlidament en aquells primers llocs del mercat que mai han abandonat».

A la pràctica aquest fet representava que la fàbrica de Reus s'abandonava a la seva sort mentre SAFEL¹²⁰ intentava buscar viabilitat a la part

117 AGN. Fons Diputació Foral de Navarra (caixa 105247).

118 *La Vanguardia*, 10 de novembre de 1983, p. 25.

119 *La Vanguardia*, 2 de gener de 1984, p. 27.

120 Nota: SAFEL va acabar el 1989 privatitzat i venut al grup BSH (Bosch-Siemens).

més factible de salvar. Aquests moviments no van passar despercebuts als treballadors que van veure com una institució com la navarresa es mullava per resoldre la problemàtica i assegurar els llocs de treball mentre altres institucions rebutjaven implicar-s'hi. Segons Josep Banet, el màxim que la Generalitat de Catalunya estava decidida a implicar-se era a aportar 50 milions de pessetes.

I és que a aquestes alçades, el total passiu de la Crolls era de 2.070 milions de pessetes més 331 milions de pessetes més de patrimoni negatiu. Segons un informe, la situació era de:

[...] *quiebra económica que se ha de agravar por los mayores débitos al grupo que atiende los pagos de los gastos generadores de mayores pérdidas, así como la mayor deuda que se ha de generar con el Fondo de garantía salarial (FOGASA) por las indemnizaciones a la totalidad de la plantilla que debe cesar como consecuencia del cierre de la actividad. Los activos inmovilizados están embargados por la Hacienda Pública, quedando sin cobertura alguna la seguridad social. No cabe otra solución que la ejecución por la seguridad social o declaración de quiebra simultánea al cierre de la actividad en primero de enero de 1984.*¹²¹

En aquest procés, un anunci va plantejar una petita esclatxa d'esperança per a la factoria reusenca. A finals de 1983 una informació parlava de l'interès d'una empresa alemanya (Wik Elektro-Hausgerate) d'instal·lar-se a Reus i reduir, d'aquesta manera, el problema.¹²² L'anunci fet per l'alcalde de Reus, Anton Borrell, qualificat per alguns de «cortina de fum», podia ser una solució per pal·liar la situació de l'atur a la ciutat.

El cert és que aquest acord es va donar per totalment fet a finals de 1983. Una solució que hagués «salvat» els treballadors d'un tancament que ja tothom tenia gola avall.¹²³ Sota els auspicis de la Generalitat es manifestava que Wik Elektro-Hausgerate –amb una facturació anual de 5.000 milions de pessetes– podia mantenir 200 llocs de treball de la Crolls amenaçats pel Pla de Reconversió. D'haver-se produït la compra, la fàbrica de Reus hauria significat la segona factoria a l'estranger

121 AGN. Fons Diputació Foral de Navarra (caixa 105247).

122 *Diario Español*, 29 de novembre de 1983, p. 12.

123 *La Vanguardia*, 30 de novembre de 1983, p. 33.

de l'empresa alemanya, la qual fabricava aparells elèctrics de perruqueria i components per a la multinacional Philips.

Després de llançar les campanes al vol, però, poques setmanes després, el desembre de 1983, es produïa oficialment a Barcelona una trobada entre Generalitat, Ajuntament i l'empresa per intentar aconseguir-ne la implantació a la ciutat. La crònica periodística de la trobada¹²⁴ afirma que les autoritats van suggerir «tacte i prudència» respecte al tema, tot i que l'alcalde Borrell va afirmar que el balanç de la trobada era positiu. El que sí és important destacar és que l'empresa alemanya va mostrar la seva sorpresa per les informacions aparegudes en les quals s'afirmava que Wik compraria la Crolls, fet que, deia, «no s'ajusta a la realitat». La darrera esperança semblava, doncs, allunyar-se finalment.

A mitjan gener de 1984,¹²⁵ el president del Comitè d'Empresa, Josep Banet Prats, va donar un termini a la Generalitat i a l'alcalde perquè «definieran lo que pasa o pasará con la famosa empresa WiK» i hi afegia que, en cas que no es definís l'acció, «entonces diremos lo que no se ha dicho hasta ahora. Hablaremos de Crolls y de las personas involucradas en el tema». En el mateix contacte informatiu, el Comitè d'Empresa posava l'accent en les dificultats que havien tingut per contactar amb l'alcalde de Reus per tractar aquesta qüestió.

Transcorregudes unes setmanes de l'advertència pública efectuada per Banet, el portaveu del Comitè d'Empresa declarava que «la alter-nativa WiK se ha esfumado»¹²⁶ i donaven un ultimàtum al conseller Rigol –que havia portat en exclusiva les negociacions– per tal que els informés del resultat d'aquestes trobades.

El «no» de WiK a instal·lar-se a Reus va comportar una dura crítica per part del Comitè d'Empresa de la Crolls. Amb aquesta negativa s'allunyava una possible solució a la situació dels 130 treballadors que encara quedaven a la factoria. «El trencament de l'esperança» de WiK com titulava algun diari de l'època¹²⁷ va servir perquè els representants dels treballadors fessin autocrítica dient que consideraven que no havien sabut mobilitzar els treballadors però –i sobretot– jutjant severament el paper que havien jugat les institucions i els polítics en la defensa dels llocs de treball que ja veien definitivament perduts. A la sortida d'una

124 *Diario Español*, 3 de desembre de 1983, p. 10.

125 *Diario Español*, 18 de gener de 1984, p. 10.

126 *Diario Español*, 9 de febrer de 1984, p. 10.

127 *El Periódico de Catalunya*, 21 de febrer de 1984, p. 1.

reunió tensa amb Rigol en què es va aclarir negativament la possibilitat que Wik s'instal·lés a Reus, el comitè va ser prou explícit:¹²⁸ «*a partir de ahora adoptaremos medidas y actitudes mucho más duras*». Críticaven, a més, el que entenien com a inacció de l'Ajuntament al respecte de la comissió creada per seguir el tema de la Crolls, que afirmaven no havia arribat a funcionar.

Mentre es produïen aquests moviments, i amb l'arribada d'un nou any, el 1984, la històrica fàbrica de Reus enfilava la seva darrera etapa en actiu. Abans de Nadal, coincidint amb el termini inicial donat pel tancament, la marxa de molts treballadors va ser especialment intensa. Pepita Triquell Duaigues, secretària de Direcció, recorda que el director, Josep Ventura, li explicava l'ambivalència de sentiments que patia quan algú s'apuntava de voluntari per marxar: com a persona patia, però com a director de la fàbrica se n'alegrava.

Després del fracàs de l'opció Wik, la Comissió d'Indústria del Parlament de Catalunya va acordar convocar al conseller d'Indústria, Vicenç Oller, perquè informés de la situació a la Crolls i del compliment dels punts de la moció aprovada¹²⁹ uns mesos enrere. Mitjançant un escrit, Oller va detallar les gestions fetes sobre la qüestió, però sense cap assoliment important que permetés la continuïtat de l'empresa. Per la seva banda, el diputat Matias Vives March va ser força dur en afirmar que el conseller volia «*tirar pelotas fuera*» i va jutjar que dels 5 punts de la moció aprovada pel Parlament només havia complert «*con uno y mal*». Finalment, la legislatura parlamentària va esgotar-se sense que Oller comparegués en persona per informar sobre la situació de l'empresa reusenca.¹³⁰

Tampoc fora de l'empresa les coses anaven millor. La crisi havia colpejat de manera dura l'ocupació industrial de la ciutat i va crear una situació complicada en la qual el cas de la Crolls no era únic. Segons recorda Josep Banet Prats, les escasses empreses com Metalver i Fontoil a les quals es podia recórrer tampoc ho passaven bé. Aquesta situació va convertir els treballadors de Crolls en un actiu important del Comitè d'Aturats, una entitat que pretenia aconseguir de l'Ajuntament de Reus el màxim nombre de plans d'ocupació per les persones sense feina.

128 *Diario Español*, 12 de febrer de 1984, p. 10.

129 *Diario Español*, 22 de febrer de 1984, p. 10.

130 *Diario Español*, 25 de febrer de 1984, p. 16.

Alguna de les accions d'aquest Comitè d'Aturats va provocar la tensió amb el consistori reusenc. Concretament, els dos primers mesos de 1984 van estar farcits d'episodis en què va pujar el to de la reivindicació arran del tancament a l'Ajuntament d'una trentena d'aturats durant algunes hores i el seu posterior desallotjament per part de la policia nacional.¹³¹ Tres dies després, els aturats van cremar pneumàtics a la plaça de l'Ajuntament en protesta per l'actitud municipal.¹³²

Una altra de les iniciatives reivindicatives del Comitè va ser participar en una marxa a Barcelona¹³³ o un tancament a la prioral de Sant Pere. Tot i aquestes accions la situació d'algunes famílies era complicada. L'aleshores representant sindical Teresa Fortuny Solà explica que moltes persones sobreviuen recollint cartrons i venent-los o anant a plegar olives o avellanes pel camp de la vora quan aquesta activitat es pagava encara una mica millor que actualment.

En l'ordre polític, cal pensar que les eleccions legislatives estaven en l'horitzó immediat i que, fins al darrer moment, els treballadors van pressionar el partit al govern de la Generalitat. D'aquesta manera, la campanya electoral de CiU a Reus va estar esquitxada d'actes del col·lectiu laboral, que aprofitaven la visita dels candidats per posar en relleu la seva situació. Potser on es va palesar més aquesta pressió va ser en el viatge institucional que l'aleshores president de la Generalitat, Jordi Pujol, va fer a les comarques de Tarragona. En la seva visita a la capital del Baix Camp, Pujol es va comprometre a fer de mitjancer per evitar el tancament de la factoria¹³⁴ davant del consistori reusenc. Mentre a la sala de plens, l'alcalde Borrell afirmava que la visita de Pujol «arribava tard»,¹³⁵ la rebuda dels treballadors tampoc va ser precisament complaent. Amb pancartes al·lusives a la seva situació laboral, una quarantena d'operaris¹³⁶ havien rebut el president amb crits de «*fàbrica cerrada, patrón colgado*» o «*Pujol escucha, la Crolls está en lucha*». Per la seva banda, el president va recollir la demanda i va prometre portar-la a terme de manera no merament protocol·lària.

Quan les coses ja semblava que no tenien possibilitat de canviar, l'alcalde Borrell va informar en un altre ple municipal (24/02/1984) sobre

131 *Diario Español*, 12 de gener de 1984, p. 11.

132 *Diario Español*, 15 de gener de 1984, p. 10.

133 *Diario Español*, 5 de febrer de 1984, p.11.

134 *Diario Español*, 15 de febrer de 1984, p. 1 i 10.

135 *Diario Español*, 15 de febrer de 1984, p. 1.

136 *La Vanguardia*, 15 de febrer de 1984, p. 21.

una recent conversa amb el president de la Generalitat, Jordi Pujol, en relació amb l'entrevista pendent sobre el tema Crolls la qual quedava ajornada i supeditada a les negociacions que mantenien el Govern central i la Generalitat.

Aquell mateix febrer un fet trist i sobtat va sorprendre els treballadors de la Crolls. El director de la Crolls, Josep Ventura Elias, va ser trobat mort a Pamplona,¹³⁷ una defunció imprevista que va alterar alguns dels actes de protesta del Comitè d'Empresa, el qual preparava en aquells moments un tancament de tres dies a la factoria de Reus. Diferents veus d'extreballadors apunten al disgust pel tancament de la Crolls com a determinant en aquest desenllaç inesperat.

L'enterrament de Ventura va fer abandonar per unes hores el tancament iniciat pels treballadors que, una vegada acomplert el dol, van reemprendre la protesta. Els sis membres del Comitè tancats en protesta (un no hi va participar amb motiu de la seva recent paternitat) no van estar pas sols durant la reivindicació: el segon dia s'hi van sumar 50 persones i van rebre mostres de suport de representants de Nacionalistes d'Esquerres. La tancada va obtenir també un important ressò mediàtic tal com van destacar els representants dels treballadors en les seves valoracions públiques¹³⁸

El compromís de Pujol en preocupar-se pel tema no va caure en l'oblit dels treballadors, que cada cop veien més a prop la data anunciada de tancament de la fàbrica. Per aquest motiu, en plena campanya electoral, el 15 d'abril de 1984 els treballadors demanaven parlar amb el president de la Generalitat i candidat a la reelecció Jordi Pujol.¹³⁹ Amb la força que donava la permanència encara de 130 treballadors a la factoria, el president del Comitè, Josep Banet Prats, recordava el compromís que havia adquirit Pujol feia escassos mesos en el sentit que asumia el tema Crolls «*como una cuestión personal*». Banet va aprofitar aquella ocasió per assegurar que el pla McKinsey:

[...] se ha demostrado que es una chapuza porque, por ejemplo, el modelo de lavadora no automática y la campana de extracción de humos que se fabrican en Reus, van a seguirse fabricando en otros lugares; sin embargo, según ese informe eran productos obsoletos.

137 *Diario Español*, 16 de febrer de 1984, p. 12.

138 *Diario Español*, 18 de febrer de 1984, p. 16.

139 *Diario Español*, 15 d'abril de 1984, p. 13.

Prèviament, els treballadors s'havien entrevistat amb el governador civil, Vicente Valero.

Potser la crítica més dura se la va endur l'actuació del conseller Oller del qual es va arribar a dir que *«no ha hecho nada y no ha cumplido el mandato del Parlament tras aprobarse la moción presentada por el PSUC en la cámara legislativa catalana»*. L'actuació de la Diputació de Tarragona i l'Ajuntament també es va jutjar amb duresa arribant a afirmar que l'alcalde *«o fue engañado y utilizado al hacerle entender que la sociedad alemana WiK iba a quedarse con la plantilla, o no se comprende porque anunció a bombo y platillo que prácticamente teníamos el futuro asegurado»*.

Aquesta versió dels treballadors contrasta amb la que es va voler oferir des de la Generalitat. Pocs dies abans de la finalització de l'activitat de l'empresa afirmava amb rotunditat a la premsa¹⁴⁰ que *«todos saben que la Generalitat ha luchado lo indecible por la línea blanca»* i tirava pilotes fora al respecte de la capacitat de decisió que podia tenir l'executiu en una empresa forània. Ho expressava així:

[...] recordó que nuestra capacidad de actuación puede ser muy grande cuando estamos hablando de empresas que están en Cataluña y cuya propiedad también reside en Catalunya. Sin embargo cuando esto no se produce las posibilidades de actuación son escasas y esto es lo que ha ocurrido con Crolls. El conseller recordó que nosotros contribuimos a lograr el aplazamiento del 31 de diciembre al 30 de abril, pero no ha sido posible lograr que la empresa siguiera adelante porque la voluntad del propietario es muy importante.

Sobre el paper jugat per la Generalitat, alguns protagonistes d'aquell moment, com ara Manuel García Ramírez, no comparteixen en absolut aquest punt de vista i afirmen que la Generalitat no es va implicar mínimament per salvar l'empresa.

Amb tota probabilitat els contactes i les gestions amb la Generalitat van ser múltiples i de diferent tipologia amb l'objectiu no sols de salvaguardar els llocs de treball de l'empresa sinó també el seu llegat industrial que tanta transcendència havia tingut tant dins com fora de la ciutat. Així, per exemple, un testimoni com Agustí Blanch recorda que a l'entorn dels anys 1983-84 es va fer arribar una carta a l'aleshores

140 *Diario Español*, 29 d'abril de 1984, p.11.

conseller de Cultura, Joaquim Ferrer, en la qual la Crolls oferia en dipòsit la col·lecció de rentadores automàtiques, que s'havien reunit i recuperat, i que eren representatives d'una època pionera a Europa. Aquesta col·lecció –que fins aleshores formava part d'un petit museu instal·lat a la primera planta de la fàbrica– estava integrat per 22 models de rentadora fabricats entre els anys 1951 al 1977, assecadores de roba, centrífugues, rentaplats i un important recull de prospectes i fotografies de l'època. Finalment, aquesta col·lecció per decisió de la direcció general del grup a Pamplona no es va voler entregar a la Generalitat i es va traslladar a Pamplona on, cap a finals dels anys 80, va anar a parar a la ferralla.

Recordant la multitud de trobades que es van celebrar per salvar la Crolls, l'aleshores president del Comitè d'Empresa, Josep Banet Prats, critica com l'alcalde Borrell va conduir alguna situació relacionada amb l'empresa WiK i recorda que, ben aviat, al respecte d'aquesta proposta, va deixar intuir que la Crolls tenia poques possibilitats de sortir-se'n quan en el context de la reconversió havien caigut empreses tan emblemàtiques com els alts forns de Sagunt.

Tal i com diu la dita popular: sempre plou sobre mullat i, a un mes del tancament definitiu de la planta, la situació va empitjorar amb un enfrontament públic entre extreballadors que havien marxat el 1983, acollint-se a la indemnització del Ministeri d'Indústria, i operaris que es mantenien encara en actiu. El motiu va ser l'assoliment d'un complement econòmic pels que tancarien l'empresa. A través d'un comunicat de premsa, extreballadors de Crolls van acusar de «*falsos, hipócritas y oportunistas*»¹⁴¹ els membres del Comitè d'Empresa encara en actiu i criticaven les mesures de pressió dutes a terme en la darrera fase del conflicte. El col·lectiu d'extreballadors definia com a «xantatge» algunes d'aquestes mesures: els insults al president de la Generalitat, Jordi Pujol; l'amenaça als directius de l'empresa; el boicot a la sortida de productes de la factoria fins a assolir la promesa d'1.975.000 pessetes en concepte d'indemnització extraordinària, etc. El comunicat era prou clar en aquest sentit: «*no entendemos el cambio tan radical que han tomado ahora, pues ahora el presidente del comité de empresa y compañía venden su puesto de trabajo, aunque digan lo contrario, por 233.000 pesetas más*».¹⁴²

141 *Diario Español*, 30 de març de 1984, p. 11.

142 *Diario Español*, 30 de març de 1984, p. 11.

Per la seva banda, el darrer president del Comitè, Josep Banet Prats, justifica plenament aquelles accions afirmant que van lluitar en tot moment amb la mateixa intensitat. Afegeix, a més, que no és criticable que els treballadors que es van quedar fins al final realitzessin totes les accions oportunes i afirma no entendre la censura dels que que ja no formaven part de l'empresa.

Aquests enfrontaments van durar fins pràcticament el darrer dia de vida de l'empresa, tal com ho demostra que se celebrés una assemblea informativa¹⁴³ d'extreballadors a una setmana del tancament de portes amb l'objectiu de «recabar nueva información sobre la situación en que quedan». Aquesta mobilització havia tingut, entre altres fruits, «finalmente tener opción a 18 meses de subsidio, al igual que el resto de empleados que aún permanecen en la factoría». En efecte, l'aleshores president del Comitè d'Empresa, Josep Banet Prats, recorda que van fabricar fins pràcticament el darrer dia de treball a un ritme important perquè es van combinar dos interessos complementaris: per part de l'empresa, abastir el mercat del nord del grup i, per part dels treballadors, aconseguir al voltant de 300.000 pessetes més d'indemnització a banda del milió i mig que els pertocava.

Aquest acord es va certificar legalment el 27 de març de 1984 quan els darrers membres del Comitè d'Empresa (Josep Banet, Juan P. Muntané, Miguel Bernal, José L. De la Paz, Manuel Martínez, Pedro Martínez i José Vidal) es van reunir a Reus amb l'inspector de Treball de Tarragona, Pablo Tornel, i els representants de l'empresa, Joaquin Senosiain i Carlos Azcárate, i van arribar a una sèrie d'acords. En matèria salarial aquest pacte a tres bandes representava:

- 1) L'abonament a cadascun dels treballadors de plantilla de 34.700 ptes. mensuals en concepte de plus de permanència des de l'1 de gener fins al 30 d'abril.
- 2) L'abonament a tots els treballadors de plantilla d'un increment salarial des de l'1 de gener fins al 30 d'abril de 2.800 pessetes mensuals brutes.
- 3) Les dues anteriors quantitats s'havien de cobrar juntament amb la liquidació pel cessament de l'activitat.

143 *Diario Español*, 24 d'abril de 1984, p. 15.

- 4) Per les anteriors quantitats, l'empresa cotitzaria a la Seguretat Social en concepte de liquidació complementària abans del 31 de maig de 1984.
- 5) En cessar l'empresa, els treballadors percebrien les seves retribucions corresponents al mes d'abril de 1984, la liquidació i la quitança corresponent.
- 6) L'empresa es comprometia a avançar (a compte) l'abonament del milió i mig de pessetes pel cessament de l'activitat a tots aquells treballadors que així ho sol·licitessin prèvia realització dels tràmits corresponents.

En matèria de producció, els acords estipulaven que els treballadors es comprometien a mantenir la normalitat laboral (pau social) fins al 30 d'abril de 1984, data en la qual se'n rescindiria el contracte laboral amb l'empresa. Els treballadors també es comprometien per escrit que el dia 30 d'abril la sortida de l'empresa es produiria amb absoluta normalitat i ordre, evitant cap reivindicació.

A un mes del tancament definitiu, aquests acords representaven que no hi havia cap mena d'esperança de mantenir l'activitat o salvar els llocs de treball de l'empresa ni tan sols a través de la compra d'alguna altra companyia.

Malgrat que l'acord no deixava de ser avantatjós, donades les circumstàncies del tancament, Josep Banet Prats defineix com a traumàtica la sortida dels representants dels treballadors l'últim dia per la impotència de no haver aconseguit l'objectiu de mantenir els llocs de treball i destaca que es va complir el pacte de no realitzar cap acte vandàlic.

Segons José Manuel Pardal García, la darrera màquina que va sortir de la cadena de muntatge de la Crolls va ser una Agni model Melida el 27 d'abril de 1984.

«*Crolls ya no trabajó ayer*». Amb aquest titular, a mena d'epitafi, el *Diario de Reus* obria la secció de l'1 de maig de 1984 donant la notícia que l'empresa definitivament havia tancat les seves portes. La crònica periodística explicava que:

En contra de las informaciones previas facilitadas por los propios trabajadores, la factoría Crolls ya no abrió ayer sus puertas. El treinta de abril era el plazo fijado por SOGEFESA para que la factoría cerrara definitivamente tras el aplazamiento que se logró a partir del 31 de diciembre. En la instantánea

de nuestro compañero Jordi Cervera puede apreciarse como la factoría permanecía ayer desierta con la sola presencia de personal de una empresa de seguridad, que desarrollaba tareas de vigilancia.

Per la majoria de treballadors de la Crolls, aquell 1 de maig de 1984 passarà a la història com el primer dia a l'atur. Si perdre una feina sempre és un fet trist més ho era per uns treballadors que no ho tenien fàcil per la crisi generalitzada que es vivia aleshores. Al tancament se sumava que els treballadors perdien un salari —que dintre de l'entorn del Camp de Tarragona— era dels més elevats en aquest tipus d'empreses. Sumant la productivitat al sou base, Francesc Secall Masip destaca que el jornal era força bo per aquella època i que fàcilment s'assolien entre les 80.000 i les 100.000 pessetes.

Per facilitar al màxim les sortides laborals, el director de personal de la Crolls, Carlos Azcárate Artazcoz va redactar unes cartes en les quals certificava el «*buen comportamiento*» d'alguns dels operaris. Aquest és el cas de la Maria Isabel Bosch Pocarull, auxiliar administrativa que havia treballat durant un període d'11 anys a l'empresa.

Com passa sovint en aquest tipus de tancaments, el final de la Crolls va afectar també múltiples empreses auxiliars que li subministraven d'una manera o altra productes i serveis. Per a la caixa d'aquests negocis, la baixada de persiana de la Crolls va ser també un autèntic dal-tabaix i, fins i tot, molts petits tallers auxiliars es van veure obligats a tancar. Segons la sindicalista Teresa Fortuny Solà la compra per part de la indústria de la goma de la ferreteria Tapiró per aquella època és un dels exemples de com va afectar a altres negocis auxiliars el tancament de la històrica empresa reusenca.

La casualitat va fer que el primer dia de tancament oficial de la fàbrica coincidís en el calendari amb la Festa del Treball. Poques hores després que la Crolls hagués tancat les portes un mitjà de comunicació informava del fet que escassament un centenar de persones havien participat a la manifestació de l'1 de Maig que es va celebrar de manera avançada el 30 d'abril a Reus. Es tractava d'una manifestació no unitària convocada per CCOO, PSUC i el Comitè d'Aturats.

Sorprenentment, alguns treballadors de la Crolls no van baixar la persiana aquell 30 d'abril. Per qüestions operatives, durant una temporada un grup reduït de treballadors va encarregar-se de feines

complementàries al tancament definitiu de l'activitat. L'aleshores secretària de Direcció, Pepita Triquell Duaigues, explica que durant 3 mesos 6 persones van mantenir l'activitat: tres dedicades a donar de baixa els treballadors, una altra al control d'assistències, una altra a la comptabilitat i ella mateixa continuant les tasques de secretària de Direcció (resposta a la correspondència, baixa de subscripcions, etc.).

Acabada aquesta tasca més urgent, dos treballadors sota les ordres de la central de Pamplona, Josep Grau Bolsa i Pepita Triquell Duaigues, van gestionar les necessitats administratives i de peces que es necessitaven de la marca durant un període d'aproximadament dos anys.

Per produir les peces, Grau comptava amb la col·laboració d'un antic treballador que havia estat responsable d'utilatge, José Manuel Pardo García. Aquesta persona s'encarregava de contactar amb els operaris i ajudava a produir el que es requeria. Al final de tot el procés facturava pel seu compte.

Entre els que no van tenir la sort de continuar treballant van originar-se iniciatives col·legiades interessants com ara la que va posar en marxa un grup de extreballadors de la Crolls que s'havia constituït en cooperativa i treballaven per a l'empresa Song Alena. Segons Francesc Secall Masip, aquest grup de treballadors va invertir la indemnització capitalitzant, a més, l'atur i van entrar en aquesta cooperativa.

Un vestigi de l'antiga fàbrica Crolls, però, va tenir una nova vida en un capítol que es pot titllar de sorprenent. Gràcies a les gestions de l'aleshores alcalde de la veïna població del Morell, Josep Maria Montserrat Español, l'escultura commemorativa que presidia la factoria es va traslladar a aquest poble del Tarragonès. D'aquesta manera, el desembre de 1984 s'informava en el ple ordinari d'aquesta població que l'alcalde havia contactat amb la direcció de l'empresa, la qual havia regalat l'escultura de ferro de la fàbrica. Montserrat afegia que com l'obra era de valor artístic i econòmic se li hauria de donar un «destí públic i distingit», motiu pel qual es va acordar per unanimitat col·locar l'obra que representava un home aixecant el món, a l'entrada de la zona escolar esportiva municipal sobre un pedestal construït a l'efecte.

El març de 1985 el plenari¹⁴⁴ va decidir que l'escultura es dediqués a l'Any de la Joventut i fos inaugurada el 17 del mateix mes amb motiu de la inauguració de les noves instal·lacions esportives de les escoles noves, amb l'assistència del cap de Servei Territorial d'Ensenyament i

144 Axiu Municipal Morell (AMM). Plens municipals (1985).

del Festival de Patinatge Artístic organitzat per l'Associació de Pares d'Alumnes. La dedicatòria, que encara avui perdura, és aquesta: «Any de la Joventut: Ahir, avui, sempre».

Pel que fa estrictament als aspectes jurídics, el *BOE* del 4 d'agost de 1988 publicava el Reial decret 873/1988 que autoritzava el conveni extrajudicial entre diverses entitats públiques i companyies mercantils i les empreses Industria Navarra de Electrodomésticos, SA; Corcho, SA; Crolls, SA i Servicios de Aparatos Electrodomésticos, SA.

Aquest Reial decret representava que la Crolls reconeixia als creditors un total de 1.153.588.308 pessetes; dels quals s'endeutava a la Hisenda Pública estatal amb 506.174.716 pessetes, al Fons de Garantia Salarial amb 71.814.839 pessetes, a la Tresoreria General de la Seguretat Social amb 1.00.854.461 pessetes i a SAFEL amb 836.041.956 pessetes.

Segons l'acord, la Crolls donava en pagament a la Hisenda Pública estatal la totalitat de la maquinària i les instal·lacions existents a la factoria industrial de Reus valorades en 261.000.000 de pessetes. Pel que fa a la Tresoreria General de la Seguretat Social, es feia seus els terrenys i edificis que integraven la factoria industrial valorats en 343.000.000 pessetes.

Mitjançant la resolució de la Direcció Provincial de la Tresoreria General de la Seguretat Social de Tarragona,¹⁴⁵ el 30 de setembre de 1994 s'anuncià una subhasta pública per l'alineació dels terrenys i les naus que integraven l'antiga Crolls. L'immoble sortia per una licitació mínima de 241.117.000 pessetes, sense possibilitat de presentar ofertes més baixes. La subhasta havia de tenir lloc el 18 d'octubre de 1994.

El creixement urbanístic de la ciutat en aquell indret havia fet que els terrenys de la Crolls fossin ben vistos per part de l'Ajuntament de Reus per ubicar-hi un equipament ciutadà. La idea inicial era construir-hi un institut que, finalment, amb el pas dels anys, s'acabà ubicant just a la finca del davant, tal com ho recorda Antoni Trilla, que fins al 2011 va ser gerent de REDESSA, empresa municipal de l'Ajuntament de Reus.

Per la seva banda, Francesc Secall Masip, antic treballador de la Crolls i regidor de l'Ajuntament de Reus quan es van adquirir els terrenys, explica que el consistori tenia clar que el preu a pagar per la finca era irrisori. Afegeix, a més, que l'operació finalment va sortir

145 *La Vanguardia*, 30 de setembre, p. 74.

pràcticament de franc en lligar-hi la concessió de la benzinera i un restaurant de menjar ràpid.

El procés de subhasta de l'espai va coincidir, en el temps, amb l'estudi i la decisió per part de l'Ajuntament de Reus, a través d'una societat anònima municipal, de fer de un viver d'empreses, REDESSA. Aquest servei adreçat a emprenedors inicialment s'anava a ubicar a un espai d'equipaments de titularitat municipal al Mas de les Ànimes, però la coincidència va fer canviar els plans inicials. La segona vida dels espais que una vegada van conformar l'antiga Crolls són, però, una altra història...

ANNEXOS

TESTIMONIS ENTREVISTATS PER LA RECERCA

Josep Banet Prats	Treballador durant els anys 1973-1984 (Qualitat). Darrer president del Comitè d'Empresa.
Lluís Bigorra Dalmau	Treballador durant els anys 1971-1983 (Laboratori d'Investigació).
Josep Blanes Minguez	Treballador de la Crolls Vilanova i la Geltrú i Geclisa.
Maria Isabel Bosch Pocerull	Treballadora durant els anys 1973-1984 (Centraleta).
Carme Bravo Gras	Treballadora durant els anys 1979-1980 (Comptabilitat).
Joan Jacob Casals	Treballador de la Crolls durant els anys 1963-1984 (Departament de Compres).
Mariano Causada Sunyent	Treballador 1973-1974. Membre de les Plataformes Anticapitalistes.
Teresa Fortuny Solà	Històrica dirigent de CCOO a les comarques de Tarragona.
Manuel García Ramírez	Treballador durant els anys 1967-1983.
Josep Grau Bolsa	Treballador durant els anys 1969-1984 (encarregat del Departament de Qualitat). Després del tancament s'hi va quedar un parell d'anys més.

Assumpta Guarque Sugra-nyes	Treballadora 1965-1972 (Compres i delineant).
Carles Maristany Tió	Sotsdirector de la Crolls (1969-1972).
Francesc Xavier Llobet Colom	Treballador de la Crolls 1962-1972 i director de la fàbrica Crolls a Puebla (Mèxic).
Francesc Palacín Artiga	Treballador durant els anys 1960-1965.
José Manuel Pardal García	Treballador de la Crolls 1965-1984 (Utilatge).
Josep Maria Pujol Gibert	Treballador durant els anys 1949-1970 (Costos i Compres).
Jordi Reguant Serra	Treballador durant els anys 1972-1981 (Utilatge).
Josep Maria Roger Crivillés	Copropietari de la Crolls 1949-1976.
Núria Sans Llaberia	Treballadora durant els anys 1964-1974 (secretària de Direcció).
Francesc Secall Masip	Treballador durant els anys 1976-1983 (Conjunts). President del Comitè d'Empresa.
Antoni Trilla Pech	Gerent de REDESSA fins al 2011.
Pepita Triquell Duaigues	Treballadora 1968-1984 (secretària de Direcció i altres departaments).
Maria Vendrell López	Dona de Joan Maria Rosich, nascut el 03/02/1932 (encarregat de la cadena de muntatge des d'aproximadament el 1950 fins al 1984).
Maria Lluïsa Vidal Salvat	Treballadora durant els anys 1973-1981 (Comptabilitat).
Matias Vives March	Diputat pel PSUC al Parlament de Catalunya en les legislatures 1980-84 i 1984-88.

BIBLIOGRAFIA

- D. A. *Història general de Reus (volum IV)*. Reus: Ajuntament de Reus, 2003.
- D. A. *Memoria de la transición*. Madrid: El País.
- ALONSO, L. E.; CONDE, F. *Historia del consumo en España. Una aproximación a sus orígenes y primer desarrollo*. Madrid: Debate, 1994.
- ARNAVAT, A. *Disseny i publicitat a Reus: 120 anys d'agències de comunicació 1882-2002*. Reus: Pragma, 2003.
- AMIGÓ, R. *Materials per a l'estudi dels noms de lloc i de persona i de noms, del terme de Reus*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs, 1988.
- BARBAGLI, M.; i KETZER, D. I. *La vida familiar en el siglo xx*. Barcelona: Paidós Orígenes, 2003.
- DUBY, G.; PERROT, M. (dir.) *Historia de las mujeres. El siglo xx. Guerras, entreguerras y postguerra*. Madrid: Taurus Ediciones, 1993.
- DUCH, M. *Reus sota el primer franquisme 1939-1951*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs, 1996.
- LLEVAT, J. F. *Plaça Prim, km 0. Reus, històries dels anys 40 als 70*. Reus: Edició de l'autor, 2005.
- LLEVAT, J. F. *Plaça Mercadal, km 1*. Reus: Edició de l'autor, 2003.
- HERAS CABALLERO, P. A. *La oposición al franquismo en las comarcas de Tarragona (1939-1977)*. Tarragona: El Mèdol, 1991.
- MARÍN, J. M. *Los sindicatos y la reconversión industrial durante la transición*. Madrid: Consejo Económico y Social, 1997.
- JOANPERE, D.; MARTÍNEZ, I. *Fem safareig! De les bugaderes a les rentadores: treball i socialització femenina als rentadors*. Reus: Ajuntament de Reus, 2007.

- SÁNCHEZ DOMÍNGUEZ, M. A. *La política regional en el primer franquismo, los planes provinciales de ordenación económica y social*. Revista de Historia industrial, 1999.
- TUSELL, J. «Dictadura franquista y democràcia: 1939-2004» a, FONTANA, J. *Historia de España*. Barcelona: Crítica, 2005. Vol.XV
- VÁZQUEZ MONTALBÁN, M. *Crónica sentimental de España*. Madrid: Debolsillo, 2003.
- ZUBERO, I. *Los sindicatos españoles ante el cambio tecnológico (entre 1975 y 1990)*. Bilbao: Instituto Diocesano de Teología y Pastoral, 1993.

FONTS DOCUMENTALS

ARCHIVO GENERAL DE LA ADMINISTRACIÓN

Documentació relativa a expedients sobre ampliació de la fàbrica Crolls (1953 i 1957)

ARXIU DE LA DIPUTACIÓ FORAL DE NAVARRA

Documentació relativa a les empreses d'electrodomèstics de línia blanca de CIESA, ORBAICETA, INELSA, SOGEFESA I SAFEL

MUSEU DE LA CIÈNCIA I LA TÈCNICA DE CATALUNYA

Documentació relativa a dues peces de la Crolls (programador de rentadora i centrifugadora)

ARXIU CCOO

Documentació relativa a la Crolls

AHMR (Arxiu Històric Municipal de Reus)

Documentació relativa a les reformes urbanístiques realitzades a la finca de la Crolls a Reus (anys 1957, 1963 i 1973)

Relació de maquinària industrial Crolls (1975)

ARXIU COMARCAL DEL GARRAF

Expedients urbanístics sobre la fàbrica Crolls de Vilanova i la Geltrú

ARXIU ADMINISTRATIU DE BARCELONA

Documentació relativa a les reformes urbanístiques a la seu de la Crolls a Barcelona (1962)

ARXIU HISTÒRIC DE TARRAGONA

Documentació relativa a l'impost general sobre la renda de les societats (Crolls)

IMATGES

LeMo

*Sin preocupación
podrá Ud. asistir a sus reuniones...*

PUES, CON
LA LAVADORA
AUTOMÁTICA

Croll's

SE LAVA LA
ROPA SOLA

1 SE PROPORCIONA EL AGUA Y LA CALIENTE 2 ENJABONA LA ROPA 3 RELAXA TRES VECES 4 DA LEJÍA, AQUEJITE Y ALBISUM 5 E S C U R R E

¡TODAS ESTAS OPERACIONES TAN SOLO APRETANDO UN BOTÓN!

SOCIEDAD ANÓNIMA *Croll's* APLICACIONES ELECTRODOMESTICAS REUS (ESPAÑA)

Anunci rentadora Croll's. c. 1948. Cedit per Maria Vendrell López.

Programador de rentadora Crolls. c. 1947 – c. 1948. Fons Museu de la Ciència i la Tècnica de Catalunya. Fotografia d'Isabel Martínez.

Primers temps de la fàbrica. c. 1948 – c. 1950. Cedida per Carme Bravo Gras.

*Presenta el nuevo modelo
de máquina para lavar ropa
(SEMI - AUTOMÁTICA)
al alcance de todas las familias*

==== DOS AÑOS DE GARANTÍA ====

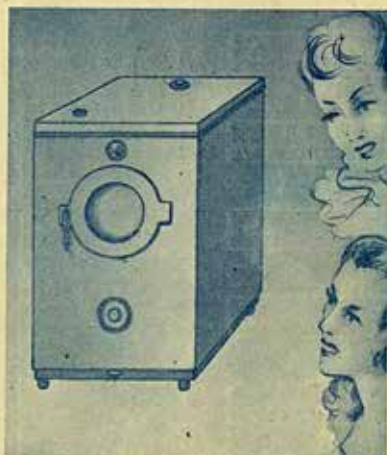
Con una "Crolls"

Economizará el máximo . . .

Conservará más su ropa . . .

Lavará con menos tiempo . .

Solucionará el lavado familiar

*Manejo facilísimo - Duración del lavado regulable a voluntad
Capacidad 5 kgs. de ropa - Lava cualquier clase de ropa por fina y
delicada que sea sin estropearla en lo más mínimo - Lavado perfecto*

Crolls la marca de garantía que hará su hogar más confortable

CROLLS, S. A. - REUS

BARCELONA - REUS

Pamflet publicitari del model Progress de rentadora Crolls.
c. 1950. Cedida per Maria Vendrell López.

Model Stricta de rentadora Crolls. c. 1950. Cedida per Maria Vendrell López.

Treballadors en bicicleta a les portes de la fàbrica.

c. 1950. Cedida per Maria Vendrell López.

Al centre de la imatge, Àngel Vallvé Morera (director de la fàbrica Crolls entre els anys 1966 i 1972) acompanyat, entre altres de, Joan Maria Rosich (segon per l'esquerra). Cedida per Francesc Palacin Artiga.

Imatge publicitària del Seca-ropa i la rentadora Progress de Crolls.
Cedida per Maria Vendrell López.

A la dreta de la imatge, Josep Ventura (director de la fàbrica Croll's entre els anys 1972 i 1984). Cedida per Pepita Triquell Duaigues.

Imatge de grup del 20è aniversari de la Croll's a Reus.
Cedida per Pepita Triquell Duaigues.

Centrifugadora. c. 1960 – c. 1979.

Fons: Museu de la Ciència i la Tècnica de Catalunya.

Fotografia d'Isabel Martínez.

Imatge del banquet del 20è aniversari de la Crolls a Reus.

Cedida per Maria Vendrell López.

Aplicació publicitària del «duendecito» de la Crolls.

Cedida per Maria Vendrell López

Enganxina amb el «marcianito» mexicà.
Cedida per Francesc Xavier Llobet Colom.

Imatge aèria de l'empresa cap als anys 70.
Cedida per Salvador Tallardà.

Vista aèria de l'empresa c. 1970.
Cedida per Pepita Triquell Duaigues.

Imatge de l'empresa cap als anys 70: entre d'altres, d'esquerra a dreta, hi ha Joan Maria Rosich, Josep Ventura i Pepita Triquell Duaigues.
Cedida per Pepita Triquell Duaigues.

Imatge de la cadena de muntatge cap als anys 70.
Cedida per Pepita Triquell Duaigues.

Imatge de la secció de premses de la Crolls.
Cedida per Josep Grau Bolsa.

Imatge de la cadena de muntatge.

Cedida per Pere Martorell Jareño.

Imatge de la cloenda d'un curset tècnic de l'empresa.

(D'esquerra a dreta, els germans Roger, Josep Ventura, Pérez i Josep Grau.)

Cedida per Josep Grau.

Imatge d'una felicitació nadalenca de l'any 1973.

Cedida per Maria Vendrell López.

Departament de Laboratori de la fàbrica Crolls de Reus c. 1983.

Cedida per Lluís Bigorra.

Visita institucional de Jordi Pujol a Reus (1984).

Autor: Desconegut. Fons: Ajuntament de Reus/CIMIR.

Imatge de la fàbrica Crolls en tancar la seva activitat.

Autor: Niepce. Fons: Ajuntament de Reus/CIMIR.

Visita d'obres de l'Ajuntament de Reus a les naus abandonades de la Crolls.

Autor: Desconegut. Fons: Ajuntament de Reus/CIMIR.

Escultura que va pertànyer a la fàbrica Crolls a l'entorn de les piscines d'El Morell (2013). Fotografia d'Isabel Martínez.

Aquest llibre,
«VOSTÈ SENYORA POT TENIR UNA CROLLS»
HISTÒRIA DE LA FÀBRICA CROLLS DE REUS
de les Edicions del Centre de Lectura,
ha sortit imprès dels tallers
de Gràfiques Arrels, S.L.,
a primer de novembre de 2016

